

SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

SƏRBƏST İŞ № 2

Fənn: Arxeologiya

Mövzu: Şomutəpə yaşayış yeri haqqında

Rəhbər: Şirzad Əhmədov

Tələbənin S.A.A: Qədirov Cavid Şixəli oğlu

Fakültə: Tarix

Qrup: 823

Kurs: I

SUMQAYIT 2010

Plan:

1. Azərbaycanda qədim və müasir yaşayış məskənləri haqqında məlumat.
2. Azərbaycanın eneolit dövrü maddi mədəniyyət abidələri.
3. Şəxutəpə yaşayış məskənində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar.

GİRİŞ

Qafqazın cənub-şərqində geniş ərazini əhatə edən Azərbaycan əlverişli təbii-coğrafi və iqtisadi-strateji məkanda yerləşmişdir. Ona görə də burada maddi mədəniyyətin təşəkkül tapması, inkişafı və yayılması üçün hər cür imkan və mövcud şərait olmuşdur. Xalqımız bu zənginliklərdən bəhrələnərək minilliklər boyu özünün çoxşaxəli və dərin məzmunlu maddi mədəniyyət sahələrini yaratmış və inkişaf etdirmişdir. “Azərbaycan etnoqrafiyası”nın ikinci cildinin əsasən bu problemə həsr edilməsi də təsadüfi olmayıb, tam qanunauyğunluq kimi qəbul edilməlidir. Heç şübhəsiz, maddi və mənəvi mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi hər iki sahənin yüksək səviyyəyə çatmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan haqlı olaraq bəşər sivilizasiyasının ilkin ocaqlarından sayılır. İki milyon yaşı olan bu əzəli, əbədi və müqəddəs torpaqda ulu əcdadlarımız çox qədim dövrdən sığınacaq tapıb, məskən salıb, yuva qurub, ocaq çatıb, qayım-qada olub, dövrən sürüb, zaman-zaman yaşayıb, kamala yetib, təkamülə, tərəqqiyə çatıblar. Xalqımız ana vətəninin əsil sahibi, əvəzsiz varisi, qoruyub-saxlayanı, qurubyaradını olub, dünyanın ən qədim və mədəni etnoslarının biri kimi tanınıb, sayılıb, seçilib.

Arxeoloji abidələrin tədqiqi Azərbaycanın qədim dövr tarixini, bu ərazidə baş verən mədəni-tarixi prosesləri öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın arxeoloji abidələrindən aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri qədim daş dövründən başlayaraq Son Orta əsrlərədək böyük bir dövrü əhatə edir. Arxeoloji abidələrin tədqiqi Azərbaycanın həm yazıya qədər olan tarixini, həm də yazının meydana çıxmasından sonrakı tarixini öyrənmək üçün əvəzedilməz dəlillər vermişdir. Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin tədqiqi XIX əsrin 30-50-ci illərində qədim abidələrin qeydə alınması ilə başlanmışdır. İlk vaxtlar arxeoloji abidələrdə Azərbaycanda olan rus və alman mənşəli həvəskar araşdırıcılar qazıntılar aparmışlar. Onların əldə etdiyi zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın arxeoloji abidələrinə və qədim mədəniyyətinə marağın artmasına səbəb olmuşdur. 1923-cü ildə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin və Azərbaycan arxeoloji komitəsinin təşkil olunmasının milli arxeoloq kadrların yetişdirilməsində mühüm rolu olmuşdur. 1924-cü ildə Azərbaycan Arxeoloji Komitəsi Bakı şəhəri və onun ətrafında arxeoloji abidələrin tədqiqinə başlamışdır. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq milli kadrların abidələrimizin öyrənilməsində rolu artmış, bir çox abidələrdə tədqiqatlara başlanmışdır. Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində İ.M.Cəfərzadə, S.M.Qazıyev, D.Şərifov, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, Ə.K.Ələkbərov, İ.H.Nərimanov, O.H.Həbibullayev, R.M.Vahidov, Q.M.Əhmədov, C.Ə.Xəlilov, V.H.Əliyev, M.M.Hüseynov, Q.S.İsmayılov, İ.A.Babayev, A.B.Nuriyev, F.R.Mahmudov,

H.F.Cəfərov, H.Ciddi, R.B.Göyüşov, F.L.Osmanov, F.M.Muradova, C.N.Rüstəmov, F.V.Qədirov, Ə.Q.Cəfərov, M.M.Mansurov, Q.Q.Aslanov, F.A.İbrahimov, Q.P.Kəsəmənli, və digər tədqiqatçıların mühüm xidmətləri olmuşdur. Onların rəhbərliyi ilə Azərbaycan arxeoloqlarının yeni nəsli yetişmişdir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan ərazisində insanlar 2 milyon il bundan əvvəl məskunlaşmışlar. Arxeoloji araşdırmalar genişləndikcə xalqımızın tarixi ilə bağlı yüzlərlə yeni abidələr aşkar olunaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Hazırda Azərbaycan arxeologiyasına aid xeyli elmi məqalə və monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Lakin bu əsərlər az tirajla nəşr edildiyindən geniş oxucu kütləsi, xüsusilə tələbələrımız üçün o qədər də əl yetən deyil. «Azərbaycan arxeologiyası» adlı əsərin yazılmasına bir neçə dəfə müraciət edilmişdir. Onlar arasında T.Ə.Bünyadovun «Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri», R.B.Göyüşovun «Azərbaycan arxeologiyası», M.M.Hüseynovun «Azərbaycan arxeologiyası», M.M.Hüseynov və digərlərinin həmmüəllifliyi ilə yazılan «Azərbaycan arxeologiyası» kitablarını göstərmək olar. Bu kitablar həm çoxdan, həm də az tirajla çap olunduğundan tələbatı ödəmir. Digər tərəfdən bu kitablar çap edildikdən sonra Azərbaycan arxeologiyasının inkişafı nəticəsində bir sıra yenilik və dəyişikliklər meydana çıxmışdır. Azərbaycanda aşkar olunmuş minlərlə arxeoloji abidənin hamısı haqqında məlumat vermək olduqca çətin bir işdir. Odur ki, bizim yazdığımız kitabda ən mühüm arxeoloji abidələr haqqında məlumat verilmişdir. Arxeoloji abidələrin hamısını müəyyən mədəniyyətlər üzrə təsnif etmək mümkün olmadığından onların müəyyən qismi regionlar üzrə xarakterizə edilmişdir. Bu kitabı yazmaqda məqsədimiz oxucuları Azərbaycanın qədim mədəniyyətləri ilə bir qədər ətraflı tanış etmək və bu mədəniyyətlər haqqında bütöv təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Azərbaycanın qədim abidələri Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu ərazidə yaşadığını sübut edən ən tutarlı maddi dəlillərdir. Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı bir sıra yanlış nəzəriyyələr uydurulsa da, qədim abidələrimiz xalqımızın keçdiyi yolu ardıcılıqla izləməyə və bu yanlış nəzəriyyələrə cavab verməyə imkan verir. Arxeoloji və antropoloji araşdırmalar təsdiq edir ki, min illər bundan əvvəl Azərbaycanda yaşayan kuti, lullubi, turukki, kassi, su, naxçı, subar, skif və digər tayfalar Azərbaycan xalqının ulu əcdadları olmuşlar. Onların maddi və mənəvi dəyərləri bu gün də Azərbaycan xalqı içərisində yaşamaqda davam edir.

Azərbaycanda qədim və müasir yaşayış məskənləri haqqında məlumat

Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqın fiziki əməyinin nəticəsi kimi formalaşmış, böyük təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Təbi-coğrafi şəraitin, dövrün sosial-siyasi xarakterinin və etnik xüsusiyyətlərinin təsiri ilə formalaşan maddi mədəniyyət elementləri (yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər nəqliyyat və rabitə vasitələri, təsərrüfat və məişət alətləri, ev peşəsi və sənətkarlıq məhsulları və s.) istehsal fəaliyyətinin göstəricisi olmaqla, bu və ya digər xalqın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və ideoloji tarixini, eyni zamanda etnogenezini öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. Maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan insan öz yaşayışını təmin etmək üçün çox zaman elə maddi istehsalın özündən asılı olur. Yəni insan yeyib-içmədən, geyinmədən, evə-ocağa sahib olmadan hər hansı ictimai faydalı işlə məşğul ola bilməz. Bu baxımdan, maddi mədəniyyətin öyrənilməsi xalqın istehsal fəaliyyətinin öyrənilməsi deməkdir. Keçmin maddi və

mənəvi irsi öyrənmədən isə müsair mərhələdə bu sahələrdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini doğruduzgün anlamaq düzgün deyildir. Hər bir xalqın maddi mədəniyyəti yalnız onun özünəməxsus spesifik-lokal cəhətləri və fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu isə bir etnosa məxsus mədəniyyəti digər etnosun mədəniyyətindən əsaslı surətdə fərqləndirilir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdislərə əsaslanan maddi mədəniyyət tarixi zəngin olub, özünün spesifikasını və milli xüsusiyyətlərini maddi mədəniyyətin bütün sahələrində bariz şəkildə nümayiş etdirir. Azərbaycanda bəşər tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formaları mövcud olmuşdur. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində təbii-coğrafi şəraitin, mövcud ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərinin, ailə həyatı normalarının və təsərrüfat fəaliyyətinin yönününün həlledici rolu olmuşdur. Bu amillərin fəal təsiri sayəsində sosial-iqtisadi tərəqqi ilə həmahəng xalq məişətində əmələ gələn yeni keyfiyyət dəyişikliyi, yaşayış məskənlərinin müxtəlif tip və formalarının meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. Bəşər cəmiyyəti meydana gəldiyi vaxtdan yaşayış məskənləri də mövcud olmuş, insan kollektivinin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olaraq onların müxtəlif tip və formaları yaranmışdır: ibtidai ovçuların, balıqçıların, maldarların, əkinçilərin müvəqqəti yaşayış məskənləri və s. Yaşayış məskənlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarının müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini-təsərrüfat məişətini, adətənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir. İctimai məişəti öyrənmək üçün isə yaşayış məskənləri əsas mənbələrdən biri hesab edilir. Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə istinad edərək Azərbaycan ərazisində Paleolit dövrü insanların təbii və süni yaşayış məskənlərindən başlayaraq, müasir kənd, qəsəbə və şəhərlərə kimi müxtəlif məskunlaşma yerləri vasitəsilə yaşayış məskənlərinin təkamül və inkişafını izləmək mümkündür. İbtidai insanların ilk yaşayış məskənlərinin yaradılmasında coğrafi mühitin, o cümlədən iqlim və landşaftın böyük təsiri olmuşdur. Arxeoloq İ.M.Cəfərzadə Azərbaycanda yaşayış məskənlərinin tarixinin qədim olduğunu qeyd edərək yazmışdır: “İbtidai insanlar Azərbaycan şəraitində çay kənarlarında, meşələrdə, ayaq altında və mağaralarda yaşamışlar. Qayaaltı sığınacaqlarda və mağaralarda yaşayan insanlar özlərini istidən, soyuqdan qoruyur və ələd etdikləri odu, topladıqları ərzağı da burada mühafizə edirdilər. Bunun üçün də mağara insanların ilk başlanğıc sığınacağı hesab edilir”. Yaşayış məskəni yeri seçərkən tarixən formalaşmış empirik* bilik, vərdiş və ənənələrə əməl edən qəbilə başçıları yerin relyef quruluşundan asılı olaraq bir çox iqtisadi və strateji mülahizələrə ciddi fikir vermişlər. Zəmanəmizə qədər çatmış Azərbaycan yaşayış məskənlərinin bir çox tiplərində onların təbii su mənbələrinə yaxın yerləşməsi, düşmən hücumundan müdafiə üçün əlverişli olması, təbii fəlakətlərdən mühafizə edilməsi kimi iqtisadi-strateji mülahizələrə ciddi əməl edilməsi faktları elə ilk baxışdan nəzərə çarpır. Azərbaycan ərazisi özünün landşaft-relyef quruluşuna görə dağlıq, dağətəyi və düzənlik ərazilərdən ibarətdir. Dağlıq ərazi təbii iqlim şəraitinə, hidroqrafiya, oroqrafiya* və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, flora və faunasına görə zəngin olduğundan, Azərbaycanın ən qədim sakinləri də məhz burada-təbii mağaralarda məskunlaşmışlar. Deməli, xalqımızın ən qədim yaşayış məskəni tipi

təbii mağaralar (kaha, zağa) olmuşdur. Azıx, Tağlar, Bəy, Qobustan, Aveydağ mağaraları əcdadlarımızın ilk sığınacaq yeri kimi məlumdur. İqtisadi və hərbi-strateji

* empirik – sınınmış, təcrübəyə əsaslanan

* oroqrafiya – relyef forması

tələblərə cavab verən dağlıq ərazilər, Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin təbii fəlakətlərdən düşmən hücumlarından mühafizə edilməsində müstəsna rol malik olmuşdur. Burada çoxluq təşkil edən qalaçaların (siklop tikililərin) da əksəriyyətinin müdafiə məqsədləri üçün tikildiyi ehtimal olunur. Azərbaycan ərazisinin Qarabağ, Xanlar, Şamaxı, Gədəbəy, Kəlbəcər, Zəngilan və Naxçıvan bölgələrində ibtidai insanların təbii mağaralardan hələ çox qədim zamanlarda yaşayış məskəni kimi istifadə etdiklərini elmi tədqiqatlar sübut edir. Quruluş və formaca bir-birindən o qədər də fərqlənməyən təbii mağaralar, bir qayda olaraq, dağın içərisinə doğru istiqamətlənmiş uzunsov və əyri-üyrü olub, ayrı-ayrı salonlara bölünür və yeraltı yollarla bir-birilə əlaqələnirdi. Burada yaşayan ibtidai insanlar ilk zamanlar mağaradaxili şəraitə uyğunlaşmağa başlamış, orada heç bir süni dəyişikliklərə nail olmaq iqtidarında olmamışlar. Tarixi inkişaf prosesinin sonrakı mərhələlərində insanlar təbii materiallardan (daşdan, ağacdan, sümükdən və s.) əmək alətləri hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndikcə, mağaradaxili yerləşmələrdə divar açırmaları düzəltmək, mağarada yanan ocağın tüstüsünü bayıra çıxartmaq üçün tavandan bacalar açmaq kimi zəruri işləri yerinə yetirməyə başlamışlar. Beləliklə, ibtidai insanların təbii mağaraları öz iradələrinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq və təkmilləşdirmək vərdişləri nəticəsində yaşayış məskənlərinin yeni bir tipi –süni mağara məskənləri yaranmışdır. Süni mağaraların Azərbaycan ərazisində Neolit dövründən başlayaraq istifadə olunduğunu qeyd edən İ.M. Cəfərzadə yazır ki, möhkəmlənən və iqtisadi cəhətdən güclənən ibtidai qəbilələr öz yaşayış yerlərin genişləndirməkdən əlavə, özlərinə əvvəlkindən daha əlverişli və formaca fərqli yaşayış məskənləri salmağa başladılar. Beləliklə, məişətə yeni məskən tipi –süni mağara daxil oldu. Azərbaycan ərazisində süni mağaralara Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində və Kiçik Qafqaz dağları bölgəsində (Qubadlı, Zəngilan, keçmiş Qonaqkənd, Lerik, Şamaxı, Kəlbəcər, Laçın), eləcə də Cənubi Azərbaycanda təsadüf olunur. XX əsrin 30- cu illərində etnoqraflar Ə.K.Ələkbərov və Q.T.Qaraqaşlı Kəlbəcər, Gədəbəy, Xanlar və Laçın rayonlarında yaşayış əhəmiyyətini hələ də itirməmiş süni mağara məskənlərinin olduğunu qeyd etmişlər.* Tarixi-etnoqrafik baxımdan yaşayış məskənlərinin rəngarəngliyi ilə seçilən Şirvan bölgəsində süni mağara tipli məskənlər əsasən, Sündü, Dərəkənd, Mərəzə, Ərəbqədim, Poladlı, Nabur, Təsi, Yekəxana kəndlərində son zamanlara qədər qalmışdır. Kūhül adlanan belə yaşayış məskənindən təsərrüfat məqsədilə istifadə olunmuşdur. Azərbaycanın qərb bölgələrindən mövcud olan mağaralar isə Daşsalahlı mağaralar qurpuna daxildir. Burada qeydə alınmış 12 mağaranın ümumi uzunluğu 200 metrə qədərdir. İctimai inkişafın sonrakı mərhələsində Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik hissələrində də məskunlaşma prosesi getmişdir. Bu ərazilərdə əlverişli hərbi-strateji mövqelərin azlığı, qəbilə üzvlərinin hələ də hazır təbii şəraitindən istifadə etməyə üstünlük vermələri və digər amillər yaşayış məskənlərinin tədricən yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar əkinçi və maldar qəbilələrin formalaşması nəticəsində Azərbaycanın dağətəyi və düzənlik hissələrində qəbilə məskənləri yaranır və inkişaf edirdi. Tədqiqatlar göstərir ki, əkinçiliklə məşğul olan qəbilələr süni suvarma üsullarına yiyələndiyindən çay, arx və ya kanalların ətrafında, maldarlıqla məşğul olanlar isə

otlaqlarla zəngin alp çəmənliklərində məskən salmağa daha çox üstünlük vermişlər.

Azərbaycanda geniş yayılmış yaşayış məskənlərinin xarakterik tarixi tiplərindən başlıcası **kənd** olmuşdur. Kənd-oturaq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat

* Azərbaycan Etnoqrafiyası II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 384 səh.

tikililəri, həyətəni sahələri, inzibati, sosial-mədəni, dini mərkəzləri, ümumi otlaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən formalaşmış məskəndir. Bütün bu deyilənlərdən başqa, kənd tipli yaşayış məskənlərinə xas olan bir çox səciyyəvi xüsusiyyətlər də mövcud idi. Əvvəllən, kənd əksər hallarda poligen (yeni bir-birinə qohum olmayan bir neçə nəsiləndən ibarət əhalinin yaşayış məskəni tipi) xarakterik daşıyırdı, ikincisi əhalinin sayı burada daha öncə yaranmış digər məskən tiplərində olduğundan daha çox idi və nəhayət, kənddə təsərrüfat ekstensiv yox, intensiv istiqamətdə inkişaf edirdi. İctimai inkişafın sonrakı gedişində qohumluq prinsipinə əsaslanan kəndlərdə böyük dəyişikliklər olmuş, onlar böyüyərək qarışıq tərkibli kəndlərə çevrilmişlər. Belə kəndlərin əmələ gəlməsində patronimiya (qohum ailələr qurpuna) mənsub ailələrin (tayfa, tirə, ocaq, nəsil, dəngə, təbəh. əqrəbə, çilək, övladı, uşağı və s.) böyüyərək parçalanması, orta əsrlərdə böyük səylə əhali qruplarının düşünülmüş şəkildə Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi, müxtəlif obyektiv səbəblər üzündən ölkə daxilində əhalinin bir kənddən digər kəndə köçməsi əsas rol oynamışdır. Məhz bu səbəbdən qorunmaq prinsipi əsasında məskunlaşma prosesi getdikcə zəifləmiş, yaşayış məskənlərinin salınmasında qonşuluq prinsipləri üstünlük təşkil etmişdir. Orta əsrlərin başlanğıcında Sasanilər dövləti özünə dayaq yaratmaq məqsədi ilə Azərbaycana İran dillərinə mənsub olan tatlari köçürmüşdür. VII əsrdə ərəb işğalının başlaması ilə əlaqədar Xilafətin tərkibinə daxil olan ərazilərə o cümlədən Azərbaycana xeyli ərəb tayfası köçürülmüşdü. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb etnonimli kənd adları meydana gəlmişdir. Bu hadisənin izlərinə Şirvan toponimikasında (Ərəbmehdibəyli, Ərəbbəsrə, Ərəbqardaşbəyli, Ərəbqubalı, Ərəbsarvan, Ərəbocaqçı, Ərəbəqədım, Ərəbşalbaş, Ərəbşahverdi, Ərəbcəbirli), Naxçıvan toponimikasında-Ərəbyengicə, Qəbələ rayonunun Vəndam kəndinin məhəllələrindən birinin “Ərəbli” istilahi ilə adlanmasında təsadüf olunur. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsindən sonra Şimali Azərbaycan ərazisinə kütləvi şəkildə ermənilərin, rusların və b. xalqların köçürülməsi nəticəsində çoxlu miqdarda qarışıq tərkibli kəndlər meydana gəlmişdir. Azərbaycan ərazisində qarışıq tərkibli kəndlərin meydana gəlməsində əsrlər boyu Azərbaycana basqın etmiş yadelli işğalçıların, yerli hökmdarların və xanların təqibi üzündən əhalinin ölkənin içərilərinə, xüsusilə dağlara çəkilməsi də müəyyən rol oynamışdır. Beləliklə, dağ kəndlərində qohumluq prinsipləri aran kəndlərinə nisbətən erkən pozulmuş və qarışıq tərkibli kəndlərin meydana gəlməsinə şərait yaranmışdır. Azərbaycanın aran bölgələrində yaşayış məskənlərinin salınmasında qohumluq prinsipləri üstün yer tutmuşdur. Əsasən, XIX əsrin ortalarında maldar elatların oturaq həyata keçməsi nəticəsində salınan kəndlərdə icma münasibəti qalıqları daha çox mühafizə olunduğundan, oturaqlaşma zamanı qohumluq prinsipi üzrə yerləşmə ənənəsinə ciddi əməl edilmişdir. Oturaqlaşma prosesi isə nəslə icmalardan ibarət olan qışlaqlar arasında getdiyindən, yeni yaranan kəndlər, müstəsna olaraq qohum patronimik qruplardan təşkil olunmuşdur. Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda Şirvan bölgəsinə şamil edilən belə yaşayış məskənləri bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olmuşdur. Kənd yaşayış məskənləri əhalinin sayına görə də qeyri-bərabər

məskunlaşmışdır. Azərbaycan etnoqrafiyasında kənd əhalisinin say həddü dəqiq müəyyən olunmadığından, bəzən əhalisi 10 min nəfərdən çox olan Ərkivan da, 5 min nəfərdən çox olan Lahıc da, 10-15 ailədən ibarət olan xırda yaşayış məntəqələri də kənd adlanır. XIX əsrdə Azərbaycan kəndlərinin əksəriyyəti 20-60 nüfustən və ya üstünlükdən ibarət idi. Ailə nüfusunun sayına görə isə böyük kəndlər azlıq təşkil edirdi. Azərbaycanın qərb bölgəsində Birinci Şıxlı kəndi (301 tüstü), Qaraqoyunlu kəndi (206 tüstü), Göycəli kəndi (321 tüstü), Bozalqanlı kəndi (241 tüstü), Quşçu kəndi (278 tüstü), Salahlı kəndi (800 tüstü) ən iri nüfuslu kəndlər hesab olunurdu. Azərbaycan xalqının yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış digər sosial-iqtisadi tipləri **oba**, **şenlik**, **sığırxana**, **yataq**, **binə**, **yurd**, **düşərgə**, **qışlaq**, **dəkkə**, **dəngə**, **yaylaq** və s. müvəqqəti elat yaşayış məskənlərindən ibarət idi.

Oba - XIX əsrdə həm maldar icma üzvlərinə məxsus xüsusi qurum (birlik) və həm də oturaq əhalinin müvəqqəti yaşayış məskəni olmuş, tədricən daimi yaşayış məskəninə-kəndə çevrilmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində mövcud olmuş belə obalar kəndə çevrilərkən kənd adlarında oba komponentini də saxlayırdı. Məsələn, Vəlioba, Mollaoba, (Masallı rayonu), Mahmudoba (Şahbuz rayonu), Aşıqoba (Qusar rayonu) və b. Oba maldarlıq təsərrüfatının yaylağa və qışlağa köçməsi ilə əlaqədar meydana gəlirdi. Daimi yaşayış məskənindən-kənddən nisbətən aralı salınan obada, adətən, qohum ailələr məskunlaşırdı. Bəzən bir obada bir neçə qohum nəsil birgə yaşayırdı. Otlaplardan səmərəli istifadə etmək məqsədilə istər yaylaqlarda, qışlaqlarda obalar xırda vahidlərə-dəngələrə bölünür, dəngələr isə bir-birindən “otarası” adlanan məzrlərlə ayrılırdı. **Şenlik**- (şennik) də oba kimi qədim tarixə malik yaşayış məskəni olub, ailə nüfusunun sayına görə ondan kiçik idi. Koma quruluşlu yaşayış məskənlərindəki hər bir koma ayrıca bir şenlik təşkil edir və əksər hallarda monogen xarakterli olurdu. Şenlik əhalisinin tərkibi, əsasən, qohum tayfələrdən formalaşır. XIX əsrin ikinci yarısında N.A.Abelov yazır ki, ayrı-ayrı nəsil və qrupların (tirə, oymaq) məskun olduğu köçəri icma məskənlərini müsəlmanlar şenlik adlandırırlar. XIX əsrdə Azərbaycan xalq yaşayış məskənlərinin tarixən yaranmış tipləri olan kənd, oba və şenlik anlayışları, aralarında bəzi fərqlərin olmasına baxmayaraq, bütövlükdə “yaşayış məskəni” mənasında işlədilmişdir.

Binə - müvəqqəti yaşayış məskənlərinin ilkin tipi olaraq bu və ya digər kəndin salınmasında başlanğıc mərhələ təşkil etmişdir. Toplanılan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, binə XIX əsrdə Azərbaycanın dağlıq bölgələrindəki kəndlərin əksəriyyətinin mövcud olmuşdur. Əsasən maldarlıqla məşğul olan əhali tərəfindən kəndin yaxınlığında salınan təsərrüfat tikililəri (yataq, tövlə, pəyə, xalxal, at damı və s.) binə adlanırdı. Binədə ailələrin sayı artdıqca tədricən təsərrüfat tikililəri və ya yaşayış evlərində inşa edilirdi. Təsərrüfat tikililəri və ya yaşayış evlərinin sayı artdıqca binə daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilir və həmin yer ya orada ilk məskən salmış adamın adı ilə, ya da maldarlıq təsərrüfatının üstün sahələrindən birinin adı ilə adlandırılırdı. (Qasımbinəsi, Məmməduşağı binəsi, Baxış binəsi, Malbinəsi, Qoyunbinəsi və s.) **Qışlaq**- sığırxana, yataq və yaşayış evlərini özündə birləşdirən müvəqqəti yaşayış məskəni olmuşdur. Adından məlum olduğu kimi qışlaq, əsasən, qış aylarında yaşayış üçün nəzərdə tutulan ərazi, otlaq sahəsi deməkdir. İlin 8-9 ayını qışıqlarda keçirən Azərbaycanın maldar elatları yalnız yay aylarında yaylaqlara qalxırdılar. Qışlaq digər müvəqqəti yaşayış məskəni tiplərindən xeyli daimiliyi ilə fərqlənir və kəndə keçidin son mərhələsi hesab olunurdu. Azərbaycanda geniş yayılmış müvəqqəti yaşayış məskənlərindən biri də **yaylaqdır**. Yaylaqlar, adətən, yüksək dağlıq yerlərdə, alp

çəmənliklərində yerləşirdi. İlin 3-4 ayını yaylaqlarda keçirən maldar elatlar burada alaçıq və dəyələrdə yaşayırdılar. Yaylaqlara köçmə və yurdsalma qaydalarında, əsasən, su mənbələrinə yaxınlıq və otlaq qayğıları, həmçinin qohumluq münasibətləri üstün yer tuturdu. Qohum ailələrin bir neçə il dalbadal düşükləri yurd yerləriyaylaqlar ailə başçısının, bəzən də onların təmsil etdikləri kəndlərin adları ilə adlanırdı. (Əmirəhmədin yurdu, Nəbi yurdu, Eldar yaylağı və s.). Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, müvəqqəti yaşayış məskənlərinin bəziləri (binə, oba, yataq, qışlaq, sığrxana) tarixən maldarlıq təsərrüfatının inkişafı ilə sıx bağlı olmuş, əhalinin daimi yaşayış məskəninin-kəndin yaranmasında ilkin mərhələ təşkil etmişdir. Qazax rayonunun Çaylı kəndi vaxtilə Qıraq Kəsəmən kəndindəki Qızıyetərli tayfasının qışlaq yeri olmuş, sonralar maldar əhlinin oturaqlaşması prosesində kəndə çevrilmişdir. Eldar düzündəki Salahlı, Poylu və Kəsəmən kəndləri əvvəllər Qazax qəzasının müvafiq kəndlərinin obaları olmuşdur. Birinci Şıxlı kəndindən ayrılan tayfalar Köçvəlli, Muğanlı, Sadıxlı, Ömərəğalı, Dəmirçilər kimi obaların əsasını qoymuş, hazırda həmin obalar müstəqil kəndlərə çevrilmişdir. Qışlaq yerinin daimi məskənə-kəndə keçid təşkil etdiyini bəzi kəndlərinin adlarının tərkibində “qışlaq” sözünün işlənməsi də təsdiq edir. Tovuz rayonunun Böyükqışlaq, Laçın rayonunu Köhəqışlaq, Qışlaq, Qazax rayonunun Köhəqışlaq, Düzqışlaq, Daşkəsən rayonunun Yayqışlaq, Zəngilan rayonunun Günqışlaq, Qəbələ rayonun Aydınqışlaq, Goranboy rayonunun Başqışlaq kimi kənd adları buna misal ola bilər. Müvəqqəti yaşayış məskənlərinin daimi məskənə-kəndə keçid təkil etdiyini XIX-XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyat materialları da təsdiq edir. Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin və kapitalist münasibətlərin inkişafı, bu münasibətlərin kənd məişətinə daha dərinlən nüfuz etməsi ilə əlaqədar yaranan sosial mühit, böyük ailələrin patriomik qruplara parçalanması, əhali artımı, yığcam tərkibli kəndlərdə torpaq çatışmazlığı və s. amillər də yeni yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinə əsas olmuşdur. Mərkəzi Muğanda Yaxa Dəlləkli kəndindən ayrılan tayfalar Çöl Dəlləkli; Ağaməmmədli kəndindən ayrılan tayfalar Çöl Ağaməmmədli; Qarabulaq kəndindən ayrılan nəsilər isə Dördlər kəndinin əsasını qoymuşlar. Bəzən ana kənddən ayrılan törəmə kəndlər öz əvvəlki ad mənsubiyyətini qoruyub saxlayır (məsələn, keçmiş Qazax qəzasının Salahlı və Kəsəmən kəndlərindən ayrılan tayfaların Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində saldıqları eyniadlı kəndlər buna misaldır), bəzən də ya kənd adlarına, ya da kənddən ayrılan tayfa adlarına xüsusi komponentlər (oba, binə, tala, dizə, məzrə və s.) əlavə olunurdu. Oba və binə komponentli kəndlər bütün Azərbaycan üçün xarakterik olsa da, **məzrə** və **dizə** komponentli kəndlər yalnız Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvidir (Orucdizə, Mamirzədizə, Kərimbəydizə, Qulubəydizə, Alagözməzrə, Payızməzrə, Kərimqulu dizəsi, Həsən ağa dizəsi, Nursməzrə, Zeynəddin məzrə, Yayıcı dizəsi, Məzrə və s.) Azərbaycanın ənənəvi yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən **şəhərtipli məskənlər** xüsusi qeyd edilməlidir. Tarixi məlumatlar Azərbaycanda şəhərtipli ilk yaşayış məskənlərinin e.ə. II-I minilliyin əvvəllərində meydana gəldiyini təsdiq edir. Manna, Atropatena, Albaniya şəhərləri karvan-ticarət yolları üzərində yerləşməklə şəhər məişət tərzinin bütün göstəricilərinə tam cavab vermişdir. Azərbaycanını feodal tipli şəhərləri sırasında əsas yer tutan Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Beyləqan, Şabran, Şuşa, Şəki və s. yaşayış məskənlərinin yerli sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların memarlıq planlaşdırma quruluşlarında bir sıra ümumi cəhətlər olmuşdur. Vaxtilə salınan Azərbaycan şəhərləri ərazisinin funksional mənalara görə **“ərək”**,* **“şəhəristan”*** və **“rabat”*** adlı üç müxtəlif bölmədən ibarət idi.

* Ərk - İç qala, Narın qala

* Şəhəristan - əsilzadələrin yaşadığı hissə

* Rabat - sənətkarlıq və ticarət hissəsi

Hakimin sarayı və başqa əsas rəsmi inzibati binalar, eləcə də onlar üçün ayrılmış sahələr vahid planlaşdırma kompleksi şəklində istehkam divarları ilə əhatə olunmuş ərazidə yerləşdirilərək şəhərin əks hissəsini təşkil edirdi. Şəhəristan adətən, həm müdafiə, həm də xarici görkəm baxımından şəhərin əhəmiyyətli və gözəgəlimli sahəsində yerləşirdi. Yaşayış, ticarət və sənətkarlara məxsus binaların yerləşdiyi şəhərin rabat bölməsi mürəkkəb və qarışıq küçə şəbəkəsi ilə, onun struktur vahidini təşkil edən ayrı-ayrı müxtəlif biçimli və formalı sektorlara bölünməsi də diqqəti cəlb edirdi. Ticarət və sənətkarlığa aid binalar rabatın daxilində, ya böyük bir bazar meydançasının ətrafında, ya da əsas küçələrin birinin boyunca vahid planlı kompleks kimi yerləşdirilərək şəhərin ticarət-sənətkarlıq bölməsini təşkil edirdi. Rabatın bazarlar, sənətkar emalatxanaları məhəllələri-çarsu və dalanlar, iri şəhərlərdə karvansaralar xırda, əyir-üyrü küçələrlə əhatələnərək döngə və dalanlar vasitəsi ilə yaşayış sahəsi ilə əlaqələnirdi. Belə dar küçələrdə hərəkəti nizamlamaq üçün evlərin döngəyə açılan küncələri oval formada hörülürdü. Azərbaycanın şəhər tipli yaşayış məskənlərinin digər cəhətlərindən biri də onların ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət olmasıdır. Əhalinin müxtəlif ictimai təbəqəyə və sosial-iqtisadi mövqeyə mənsub qruplarının ayrı-ayrı məhəllələrdə sakin olması yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi ölkələrində şəhərsalma içində bir ənənə kimi təzahür edərək uzun müddət davam etmişdir. Əhalinin ictimai istehsalda mövqeyi və mənsub olduğu bu və ya başqa tayfanın bu və ya başqa əlamətlərindən asılı olaraq məhəllələr müxtəlif adlar daşıyırdı. Məsələn, köhnə Şamaxı-Ərəblər, Ərdəbilli, Dərəməhlə, Cidaməhəllə, İmamla, Ağçılar, Şeyx Zahirli, Şeyx Zaman, Sarıtorpaqlı, Şatırlı, Yuxarı qala; Gəncə-Ozanlar, Bağbanlar, Zərrabi, Toyuqçular və s.; Şəki-Şərbaflar, Dabbaqlar, Əfqanlar, Yuxarı baş, Gəcəli, Paydımlı, Çayqırax, Duluşçular; Ordubad-Yuxarı Ambaras, Kürdətal, Mingiz, Sərsəhər, Xüştürləng, Əngəc kimi məhəllələrə bölünmüşdür. Məhəllələr ayrı-ayrılıqda şəhərin bir və ya bir neçə bölməsini əhatə edirdi. Əhalinin rahatlığı üçün hər məhəllədə məscid, hamam, mədrəsə və b. ictimai və dini səciyyəli binalar inşa edilirdi. Azərbaycan şəhər tipli yaşayış məskənlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onlarda evlərin fasadanın həyətə tərəf istiqamətləndirilməsidir. Ailə məişətinin spesifikasi ilə bağlı olan belə planlaşdırma keçmişdə bütün müsəlman Şərqində mövcud idi. Lakin sonralar bu cəhətlər aradan qaldırılmış, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin inkişafında yeni memarlıq elementləri (küçəyə açılan pəncərə və eyvanlar, milli ornamentlərlə bəzədilmiş və taqqılbaqlar qoyulmuş geniş darvaza və əlaqapılar və s.) meydana gəlmişdir. XX əsrin 30-cu illərində başlayaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafı, yeni təsərrüfat formalarının yaranması ilə əlaqədar olaraq xalq yaşayış məskənlərinin yeni tipi-kolxoz və sovxoz qəsəbələri (Zəyəm, Dəllər, Müşfiq, M.Ə. Sabir adına qəsəbə, Kijəba, Qəhrəmanlı, Kür, Lahıç, Basqal, Diyyalı və s.) vahid memarlıq-layihə prinsipləri əsasında salınmışdır. Belə məskən tiplərinin əsas memarlıq-plan quruluşuna daxil olan baş küçə özündə inzibati, mədəni-məişət, ticarət və yaşayış binalarını birləşdirirdi. Belə qəsəbələr geniş xiyabanları, işıqlı küçələri, mədəniyyət və istirahət parkları, müasir memarlıq üslubunda tikilmiş yaraşlıq binaları ilə də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan yaşayış məskənlərini relyef üzrə təsnifata görə yamac, yarımıyamac, vadi və düzənlik olmaqla dörd qrupa bölmək olar. Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi bölgələri üçün səciyyəvi olan yamac tipli

kəndlərin əsas xüsusiyyəti onların, dağın küləkdən və dağ çovğunlarından mühafizə olunan, axar-baxarlı güney səmtində salınmasıdır. Belə kəndlər (Astara bölgəsinin Təngərud, Kuraba, Pəlikaş, Sərək; qərb bölgəsinin Çatax, Qoşabulaq, Şıxheybət. Xınnakiran, Sarıtala, Ağbulaq, Qalaboynu, Çeşməli; ayrımaların yaşadığı Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamaclarının əksər kəndləri; Daşkəsən rayonunun Zağalı, Qabaqtəpə, Mollahəsənli; Şirvanın Basqal, Lahıc, Diyallı, Köhnədaxar, Dəmirçi kəndləri; Naxçıvan bölgəsinin şimal və şimal-şərqində Zəngəzur və Dərələyəz dağ silsilələrinin sərt yamaclarında yerləşən Dırnis, Badamlı və b. kəndləri) dağların güney yamaclarında salınmaqla, küçələri bir-birinə paralel yerləşdirilmişdir. Yamac kəndlərin məskunlaşmasında başlıca şərtlərdən biri də onların su mənbələrinə (bulaq, nohur, çay, göl) yaxın olmasıdır. Bu tip kəndlərdə bir neçə qatda amfiteatr şəklində salınmış küçələr bütün kənd boyu uzanır və yaşayış evləri kənd küçələrinin ancaq bir tərəfində tikilir. Küçənin digər tərəfini isə yuxarı qatdakı evlərin həyətləri təşkil edir. Yarımıyamac tipli kəndlər Azərbaycanın həm dağ, həm də dağətəyi əraziləri üçün xarakterik olmuşdur. Bu tipli kəndlərin yamac hissəsi yamac tipli kəndlərin xüsusiyyətini özündə saxlayır, digər hissəsi isə düzənlik tipinə uyğun olurdu. Yarımıyamac tipli kəndlər düzən kəndləri ilə yamac kəndləri arasında aralıq mərhələ təşkil edirdi. Naxçıvanın Tumbul, Qarabağlar, Gəncəbasarın, Qaşaltı, Qaryağdı kəndləri yarımıyamac tipli kəndlərin gözəl nümunəsidir. Azərbaycanın dağlıq ərazilərinə salınmış kəndlərin əksəriyyəti vadi tipli kəndlərə xas olan xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu xüsusiyyətlər Dağlıq Şirvanın məskunlaşma qaydasında aydın iz lənilir. Vadi kəndləri, adətən, dağ yamaclarının və dağ çaylarının əmələ gəlmiş səfəli və mülayim iqlimli vadilərin sinəsində salınırdı. Dağlıq Şirvanın Zarat, Ərcinəm, Talişnuru kəndləri Pirsaat çayı vadisində, Pərbəyli, Çayqurbançı. Qarabulaq, Xələfli, Qaracüzlü kəndləri Qozlu çayı vadisində, Ceyrankeçməz, Cəngi, Cülyan və Sulut kəndlərin eyniadlı çayların vadisində yerləşirdi. Vadi kəndlərinə Azərbaycanın qərb bölgəsinin həm dağlıq, həm də düzənlik hissələrində təsadüf edilir. Kəmərlı, Aslanbəyli, Qaymaqlı kəndləri İncəsu çayı vadisində, Eldar düzünün Salahlı, Poylu, Kəsəmən, Qarabağlı kəndləri isə Qabırçı çayı vadisində salınmışdır. Keçmişdə Qazax qəzası kəndlərinin əhalisinin 2/3 hissəsi çay vadilərindəki kəndlərdə yaşayırdı. Azərbaycanın kənd yaşayış məskənlərinin yerin relyef quruluşuna görə quruluşunun ən böyük vahidi düzənlik kəndləri idi.

Əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan düzənlik kəndləri çox vaxt aran kəndləri də adlanırdı. Belə kəndlər sahəcə xeyli böyük ərazini tutur, “pərakəndə (dağınıq), həyətyanı sahələrin geniş olması, təsərrüfat tikililərinin yaşayış evindən, məhəllələrin isə xeyli bir-birindən aralı salınması və sərbəst yerləşməsi, əsas inşaat materialı kimi qarğı və çiy kərpicdən istifadə olunması, bürküyə qarşı evin kürsülük üzərində qurulması, sərinlik yaratmaq məqsədilə ağac və meyvədən kölgəlik yaradılması ilə səciyyələnirdi”. Kənd yaşayış məskənləri forma baxımından da fərqlənirdilər. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində kənd tipli yaşayış məskənlərinin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Etnoqrafik materialların təhlili əsasən də belə nəticəyə gəlmək olar ki, torpaq çatışmazlığı, yerin relief quruluşu, nəsl qəbilə quruluşu qalıqlarının hələ də güclü olması, qohum ailələrin bir-birinə yaxın məskunlaşmaya can atması, habelə kəndlərin cərgəvi formada, yəni küçə planlı sistemində salınmasına təşəbbüs göstərilməməsi səbəbindən XIX əsrdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış kənd formaları kom-koma, pərakəndə (dağınıq), sıx-qarışıq tərkibli yığcam kəndlər olmuşdur. Digər kənd formaları (dairəvi və cərgəvi) nisbətən azlıq təşkil etmiş, müxtəlif

bölgələrdə ayrı-ayrı terminlərlə ifadə olunsada, prinsip və mahiyyətə oxşarlıq təşkil etmişdir.

Koma-koma kəndlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, yaşayış binaları və təsərrüfat tikililəri ayrı-ayrı qruplar şəklində tikilərək bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşir. Belə kəndlərin formalaşmasında patronimik münasibətlərin (qan qohumluğu birləşən icma üzvlərinin bir yerdə yaşağa can atması meyli), təbiicoğrafi şərait və yerin relyef quruluşunun, həmçinin iqtisadi amillərin (təsərrüfat fəaliyyətinin istiqaməti, məişət tərzii və s.) mühüm rol oynamışdır. Koma-koma formalı kəndlər, bir qayda olaraq, Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi əraziləri üçün xarakterik idi.* Qərb bölgəsində Quşçu, Bozalqanlı, Göycəli, Cilovdarlı, Köçəsgər kəndləri, Şəki-Zaqatala bölgəsinin Nic, Xaçmaz, Danaçı, Əliabad kəndləri, Kəlbəcərin Lev, Çəpli, Susuzluq, Gəncə bölgəsinin Qaraqullar, Dəstəfur və Tapan kəndləri bu qəbildəndir. Koma-koma kəndlər bütün kənd formalarının yaranmasının ilkin mərhələsi olmuşdur. Başqa sözlə desək, hər bir kənd forması öz inkişafının başlanğıc dövründə komakoma olmuş, sonralar, kəndin plan quruluşunun tədrici dəyişməsi, böyük patriaxal ailələrin dağılması hesabına kəndlərin eninə inkişaf etməsi nəticəsində yeni-yeni kənd formaları meydana gəlmişdir. Belə kənd formalarında biri də **pərakəndə*** kənd formasıdır. Belə kəndlər, əsasən, Azərbaycanın düzənlik əraziləri üçün xarakterik olmuş, düzənlik məskunlaşma tipinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. Oturaq həyat tərzii üçün zəruri olan geniş əkin sahələri, ölümlər, biçənəklər və s. düzənlik ərazidə bol olduğundan, burada məskunlaşan kəndlər də yaşayış evlərinin və kəndli həyətlərinin bir-birindən aralı salınması ilə səciyyələnirdi. Geniş əraziyə malik olan **pərakəndə** kəndlərin həndi bəzən özündən bir neçə kilometr uzaqları əhatə edirdi. Kəndlərin bu formasına Kür-Araz ovalığı, Şirvan, Gəncə-Qazax, Mil, Muğan, Qarabağ və Naxçıvan düzlərində daha çox təsadüf olunurdu. Naxçıvan bölgəsinin Seyfəli, Könüllü, Əlimərdanlı, Aşağı Ayblı, Alpout, Qarabağlı (Eldar düzündə) kəndləri, Cənub bölgəsinin Şiyəkəran, Pensər, Ərkivan kəndləri, Şirvanın Növcü, Çiyli, Qaravəlli, Sarvan, İlixçı, Kəngərli, Abbasxanlı, Rəhimli, Kəndoba və b. pərakəndə (dağınıq) formalı kəndlərə nümunə ola bilər. Müvəqqəti məskunlaşan yaşayış məskənləri də dağınıq (nizamsız) formada mövud olmuşdur. Şirvan elatlarının obaları, bir qayda olaraq, dağınıq halda yerləşmiş alaçıqlardan ibarət idi. Bununla belə məskənlərin plan əsasında salınmaması heç də onların quruluşunda müəyyən bir prinsipə əməl olunmadığını göstərmirdi." Alaçıqlar, əsasən qohumluq prinsipi əsasında qruplaşır. Belə ki, ortada tayfa başçısının, yaxud oba ağsaqqalının, onun ətrafında yaxın qohumların, bunlardan kənarda isə kasıb ailələrin və muzdlu tutulmuş çobanların alaçıqları yerləşirdi". Eyni qayda Azərbaycanın bütün müvəqqəti məskunlaşan elat məskənləri üçün xarakterik olmuşdur. Azərbaycan kəndlərinin formaca üçüncü böyük vahidini sıx (qarışıq) tərkibli yığcam kəndlər təşkil edirdi. Həm dağlıq, həm də düzənlik ərazilərdə mövcud olan belə kəndlərin formalaşmasında relyefin müərkəb quruluşu, yaşayış və məişət tikililərin inşası üçün əlverişli torpaq sahələrinin məhdudluğu və s. amillər əsas rol oynamışdır. Dağlıq ərazilərdə salınan kəndlərdə təbii maneələr yaşayış məskənin sahəsini artırmağa imkan vermir, böyük patriaxal ailələrin dağılması nəticəsində meydana gələn ayrı-ayrı ailələr məhəllə çərçivəsində kənara çıxma bilməyib, yaşayış evini məhz məhəllə daxilində tikməyə məcbur olurdu. Beləliklə, kəndin plan quruluşunda əmələ gələn tədrici sıxlıq onun simasını dəyişir, kəndlərin yığcam forma almasına səbəb olurdu. Düzənlik ərazilərdə qarışıq tərkibli yığcam kəndlərin formalaşmasında böyük ailələrin parçalanması nəticəsində yeni yaranan ailələrin məhəllə çərçivəsində sığışmaması və

digər nəslin onşuluğunda torpaq sahəsi götürüb orada məskən salması kimi sırf iqtisadi-məişət amili də mühüm rol oynamışdır. Eldar düzündəki Salahlı, Kəsəmən və Poylu kəndlərində belə yerdəyişmələr hesabına məhəllələr o qədər qarışmışdır ki, onların

* Azərbaycan Etnoqrafiyası II cild. **Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 384 səh.**

* **Pərakəndə - dağınıq**

sərhədlərinin belə müəyyənləşdirmək çətindir. Şəki-Zaqatala bölgəsində Dağ Suvagil, Şirvanın Zarat, Dəmirçi, Köhnədaxar, Namazgah, Vaşa, Ordubadın Vənənd, Gəncəbasarın Borsunlu, Faxralı, Rəhimli kəndləri sıx (qarışıq) tərkibli yığcam kəndlərin ən yaxşı nümunəsidir. XX əsrin əvvəllərinə doğru kəndlərin bu forması daha da sabitləşmişdir. XIX-XX əsrin əvvəllərinə Azərbaycanda **dairəvi və cərgəvi** plan quruluşlu kənd formalarına da rast gəlinirdi. Dairəvi kəndlərin salınmasında yaşayış məskənlərinin müdafiəsi mülahizələri əsas tutulur, evlər məscid, bazar, dükən, karvansara, meydanlar və s. ətrafında dairəvi forma üzrə yerləşdirilirdi. Dairəvi formalı kəndlərin əhalisi əsasən ticarətdə məşğul olurdu. Cərgəvi formaların kəndlərin isə xüsusiyyəti onların təbii yarıq, qobu, çay, arx, dəmiryolu, magistral yolların kənarı boyunca salınmasıdır. Belə kəndlərdə yaşayış binaları bəzən yolun (arxın, qobunun, yarıqın, çayın və s.) bir tərəfi, bəzən də hər iki tərəfi boyunca cərgəvi formada düzülürdü. Cərgəvi formalı kəndlər Azərbaycanın həm dağlıq, həm də düzənli hissəsində mövcud olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin dağlıq hissəsində, Naxçıvan-Şuşa magistral yolunun ətrafında yerləşən Biçənək kəndi, düzənlik hissəsində yerləşən Muğancıq kəndi, həmçinin Gəncə bölgəsinin Ballicaçay boyunca yerləşən Qaraqullar kəndi cərgəvi formalı kəndlərin tipik nümunəsidirlər. Yaşayış məskənlərinin tarixən qərarlaşmış tipləri arasında əksəriyyət təşkil edən kəndin plan quruluşunda **həyətlər** təşkil edir. Ölçülərinin və plan quruluşlarının müxtəlifliyinə (düzbucaqlı, çoxbucaqlı, formasız) baxmayaraq, dağ kəndləri istisna olmaqla, kəndli həyətlərinin hər biri məişət xüsusiyyətlərinə və istifadə tərzinə görə üç bölmədən ibarət idi: 1. Yaşayış və təsərrüfat tikililərin yerləşdirildiyi inşaat bölməsi. 2. Yaşayış və təsərrüfat binalarının qarşısında yerləşən məişət-istehsal bölməsi. 3. Əkin-dirriq sahəsi və meyvə ağaclarının yaşıllıq bölməsi. Göstərilən bölmələrdən hər biri digərindən taran, qarğı çəpər, çubuqhörmə və s. ilə ayrılsa da, onların arasında əlaqəni təmin etmək üçün kiçik qapı, çax-çax və s. addamaqdan istifadə edilirdi. Həyətlərin belə bölmələrə ayrılması kəndlinin ona məxsus torpaqdan səmərəli istifadə etməsinə gözəl imkan verirdi. Kəndli həyətlərinin mühüm elementlərindən biri olan inşaat bölməsi həyət daxilində yerləşmə mövqeyinə görə müxtəlif variantlarda təzahür edirdi. Azərbaycanın kəndli həyətlərinin əksəriyyət təşkil edən formalarından biri inşaat bölməsinin küçəyə yaxın səmtə yerləşməsi ilə səciyyələnirdi. Düzənlik kəndləri üçün xarakterik olan bu halda yaşayış və təsərrüfat tikililərin arxa divarı küçəyə baxır və orada pəncərə qoyulmurdu. Evlərin küçəyə baxan arxa divarlarında pəncərə açırımlarının qoyulmaması son dövrlərə qədər Şərq ölkələrində mövcud olmuş ev məişətinin və əhalinin həyat tərzinin yad nəzərlərdən mühafizə edilməsi, habelə küçənin tozlu havasının evin otaqlarına dolmasının qarşısının alınması mülahizəsi ilə izah olur.

Azərbaycanın eneolit dövrü maddi mədəniyyət abidələri

Əlverişli coğrafi mövqeyə və zəngin təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan insan cəmiyyətinin təşəkkül tapıb formalaşdığı ilk mədəni ocaqlardandır. Cənubi Qafqazın

şərq hissəsini və müasir İranın şimal qərbində ahətə edən Azərbaycan ərazisində bütün tarixi dövrlərə aid maddi-mədəniyyət abidələri aşkar olunmuşdur. Bu abidələr cəmiyyət tarixinin müxtəlif inkişaf mərhələlərini - yüksəliş və tənəzzül dövrlərini izləməyə imkan verir. Hazırkı məqalədə iki milyon ilə yaxın davam etmiş ibtidai cəmiyyətin neolit dövründə sonrakı tarixi-mədəni inkişaf xüsusiyyətlərinə, cəmiyyətdaxili münasibətləri yeni məzmun kəsb etməsinə diqqət yetirilir.

Mənimsəmə təsərrüfatının hökm sürdüyü dövrlərdən fərqli olaraq istehsal təsərrüfatının yarandığı (neolit) və inkişaf etdiyi (eneolit) dövrlərində insanlar daha geniş ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Cənubi Qafqazda 150-dən çox eneolit dövrü yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Bunların da əksəriyyəti Azərbaycan ərazisindədir. Tədqiqatlar oturaq qəbilələrin mis-daş dövründə çox geniş əraziyə yayılmasını göstərsə də, onlara məxsus qədim yaşayış yerlərinə müəyyən bölgələrdə, başlıca olaraq Kür çayından cənubda məhsuldar düzənlərdə rast gəlinmişdir. Eneolit dövründə Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatında yüksəliş başlamış, əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatın əsas sahələrinə çevrilmiş, qəbilələrarası əlaqələr güclənmiş, əhalinin sayı xeyli artmışdır. XX yüzilliyin 50-ci illərində Naxçıvan şəhəri yaxınlığında (I Kültəpə), 60-cı illərdə Mil-Qarabağ düzənliyində (Çalağantəpə, İlanhtəpə, Leylatəpə), Quruçay və Köndələnçay vadisində (Qaraköpəktəpə, Xantəpə, Günəştəpə), 70-ci illərdə Muğanda (Əliköməktəpə), 50-70-ci illərdə Kür çayının orta axarında - Şəmkir və Qazax rayonlarında (Şomutəpə, Töyrətəpə, Babadərviş, Qarğalartəpəsi və s.), XXI əsrin başlanğıcında Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəmərlərinin çəkilişi zamanı Ağstafa rayonunda (I və II Poylu, I və II Böyük Kəsik), o cümlədən XX əsrin ortalarında Azərbaycanın cənubunda - Urmiya gölü ətrafında (Həsənli, Dəlmətəpə, Göytəpə) erkən əkinçilik mədəniyyətinə məxsus yaşayış məskənləri aşkar edilib öyrənilmişdir.

Mis-daş dövrünün yaşayış yerləri bir qayda olaraq, şirin su qaynaqlarının yaxınlığında yerləşirdi. Yəqinliklə demək olar ki, Mil düzü də eneolit dövründə indiki kimi susuz çöl deyil, yaşayış üçün əlverişli olan bir ərazi olmuşdu. Yuxarıda adı çəkilən məskənlərin bir qisminə eneolit dövrünün sonlarında yaşayış kəsilmiş və ya seyrəlmişdir. Bunu orta holosendə - atlantik dövrdə temperaturun və yağıntıların aşağı düşməsi ilə əlaqələndirmək olar. Təbii ki, belə dəyişikliyin nəticəsində quraqlaşma artmış, axar suların bir qismi qurumuşdur.

Azərbaycanda eneolit yaşayış yerləri adətən kiçik olub, orta hesabla 0,5 ha sahəni tutur. Nisbətən iri (2-4 ha) sahəli abidələr də vardır. Bir qayda olaraq bütün yaşayış yerlərində tikintilər çox sıxdır. Məskənlərdə çiy kərpic və ya möhrədən həm dairəvi (Kür və Araz çaylan arasında), həm də dördkünc şəkildə (Muğanda və Urmiya ətrafında) inşa olunmuş bina qalıqlarına rast gəlinir. Bəzi çoxtəbəqəli abidələrdə eneolit dövrü təbəqəsi 1,5 m (məsələn, Şomutəpə), bəzilərində isə 9 m-dən çoxdur (I Kültəpə). I Kültəpənin eneolit təbəqəsində 85 qəbir açılmışdır. Onlardan 12-si uşaq, biri uşaqlarla birgə böyük (61 saylı qəbir), qalanları isə böyük - yaşlı qəbirləridir. Bu qəbirlərin bəzilərində 2, 3, hətta 4 nəfər dəfn olunmuşdur. Göstərilən faktlar istehsal təsərrüfatının inkişaf etdiyi eneolit dövründə ailədə uşaqlara qayğının artmasından, uşaqlar arasında ölüm hallarının azalmasından xəbər verir. Körpə uşaqların o dövr üçün nadir hesab olunan bəzək əşyaları ilə birgə dəfn olunması da diqqəti cəlb edir. Güman etmək olar ki, əkinçi-maldar icmaların təsərrüfat həyatında uşaq əməyinin rolunun artması da onlara olan münasibətin dəyişməsinə təsir etmişdir.

Dünyanın bir sıra regionlarında neolit dövrünə keçiddən sonra demoqrafik vəziyyət köklü şəkildə dəyişmişdir. Bunu istehsal təsərrüfatına keçidlə əlaqələndirib «ilk demoqrafik inqilab» adlandıranlar da var. Neolit dövründə əhalinin say tərkibinin kəskin artması şəksizdir. Bunu təkcə yaşayış məskənlərinin çoxalmasını və əhalinin sıxlığının artdığını göstərən arxeoloji materiallar deyil, hətta etnoqrafik materiallar təsdiq edir. Təxmini hesablamalara görə əgər e.ə. X minillikdə Yer kürəsi əhalisinin sayı 5 milyon nəfər idisə, e.ə. V minilliyə yaxın 25 milyonu ötmüşdür. Bu mərhələdə insanın təbiətdən asılılığına demək olar ki, son qoyulmuşdur. Sabit azuqə təminatı əhalinin say artırmaq üçün maddi zəmin yaradırdı. Daha çox adamın oturaq həyata keç-məsilə bütün

yaş hədlərində ölüm halları azalır, qadınların və azyaşlı uşaqların yaşayış şəraiti əvvəlki dövrlərə nisbətən yaxşılaşır. Bu proses sonrakı tarixi dövrdə də davam etməkdə idi.

Azərbaycanda eneolit dövrü abidələri üzərində Tunc dövrü mədəniyyəti təşəkkül tapmış və öz inkişafına başlamışdır. Erkən tunc dövründə Azərbaycanın qədim sakinlərinin təsərrüfat və məişət həyatında əhəmiyyətli irəliləyişlər baş verir.

Maldarlığın əkinçilikdən ayrılması ilə ilk böyük ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsi, toxa əkinçiliyindən xış əkinçiliyinə keçid, süni suvarma şəbəkələrinin yaranması, metallurgianın inkişafı və əmək alətlərinin təkmilləşməsi, sənətkarlıq sahələrinin artması bəhs olunan dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.* Maldar və əkinçi tayfalar bu dövrdə, eneolit dövründə olduğu kimi, təkcə düzən yerlərdə deyil, dağlıq və dağətəyi bölgələrdə məskən salmış və Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin daşıyıcıları olmuşdur. Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində, o cümlədən eneolit (Yanıqtəpə və Göytəpə) və erkən tunc dövrünə aid yaşayış məskənləri açılıb öyrənilmişdir. Xankəndi yaxınlığında, Xanlarda, Mingəçvirdə, Mil düzündə Daşkəsən rayonunda, Şəmkir rayonunda Osmanbozuda, Tərtər rayonunda Borsunluda, Astara rayonunda Telmankənddə erkən tunc dövrü dəfn abidələri qeydə alınıb tədqiq edilmişdir.

Töyrətəpə yaşayış yeri Şomutəpədən 2 km şimal-şərqdə yerləşir.* Yaşayış yerində 1961, 1962, 1964 və 1965-ci illərdə 100 kv.m sahədə qazıntı aparılmışdır. Qazıntı zamanı beş tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Töyrətəpənin ən alt təbəqəsi olan beşinci tikinti qatında dairəvi formalı yarımqazma tipli binanın qalıqları, həmçinin dairəvi formalı bir sıra kərpicdən tikilmiş bina qalıqlarına rastlanmışdır. Töyrətəpənin digər ikinti qatlarında aşkar olunan bina qalıqları da dairəvi formalıdır. Üçüncü tikinti qatındakı binalardan birinin divarları kərpicləri köndələn qoymaqla yaradılan, içəriyə və xaricə doğru çıxıntılı olan plyastrlarla möhkəmləndirilmişdir. İkinci tikinti qatındakı divarların biri yalnız içəriyə doğru çıxan plyastrlarla möhkəmləndirilmişdir. Ocaqlar divarların dibində qurulmuşdur. Evlərin içərisində döşəməyə basdırılmış təsərrüfat küplərinə də rastlanmışdır. Töyrətəpənin ikinci və birinci tikinti qatlarında həm də dördkünc bina qalıqları aşkar olunmuşdur. İkinci tikinti qatında olan dairəvi və dördkünc formalı binaların bəziləri (4 №-li bina) iki sıra çiy kərpicdən tikilmişdir. Töyrətəpədən daşdan və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri, o cümlədən dən daşları, orağ dişləri sümük toxalar, sümükdən və çaxmaqdaşından hazırlanmış yarımfabrikatlar, daşdan insan fiquru əldə edilmişdir. Bu qrupun tədqiq edilmiş abidələrindən biri də Qarğalartəpəsi yaşayış yeridir. Yaşayış yeri dairəvi formalı evlər, onlara birləşik təsərrüfat tikintiləri və kiçik həyətlərdən ibarət olmuşdur. Evlər bir sıra çiy kərpicdən tikilmişdir. Dairəvi formalı evlərin tavanı döşəmənin mərkəzinə yerləşdirilən dayaq sütunu ilə saxlanmışdır. Evlərin döşəməsi bənövşəyi-qırmızı rənglə boyanmış, onların üzərinə qamışdan, yaxud müxtəlif bitkilərdən toxunmuş həsir salınmışdır. Ocaqlar divarın dibində olmuş, bəzi evlərin içərisində döşəməyə təsərrüfat küpləri basdırılmışdır. İkinci tikinti qatında aşkar olunan dördkünc formalı ocaq giriş qapısının qarşısında divarın dibində yerləşdirilmişdir. Üçüncü tikinti qatında aşkar olunan binaların biri xaricdən və daxildən gil məhlulu ilə suvanmış və əhənglə ağardılmışdır. Binanın döşəməsi də ağardılmışdır. Binaların içərisində dən daşları, buynuzdan hazırlanmış toxalar, orağ dişləri, keramika nümunələri aşkar olunmuşdur.

Qarğalartəpəsindən həmçinin xeyli yerüstü material da toplanmışdır. Onlar arasında gil qadın fiquru, qırmızı və qəhvəyi zolaqlarla naxışlanmış boyalı keramika, yapma naxışlı, habelə məməcikşəkilli çıxıntısı olan keramika nümunələrinə də rastlanır. Düzbucaqlı tikintilərin, plyastrların və iki sıra hörgünün Eneolit dövrünün son mərhələsində meydana çıxdığını nəzərə alsaq Qarğalartəpəsi yaşayış yerinin tək sıra

kərpicdən, tikilmiş təsərrüfat-məişət komplekslərinin Şomutəpə və Töyrətəpədən qədim olduğunu demək olar.

* I ictimai əmək bölgüsü Erkən Tunc dövründə baş vermişdir.

* V.Baxşəliyev-“Azərbaycan arxeologiyası”. Bakı: Elm, 2007, 239 səh.

Qarğalartəpəsi yaşayış yerindən keramika məmulatı az tapılmışdır. Onlar qaba hazırlanmış və bitki qarışığı olan qabların parçalarıdır. Bitki qarışığı olan keramika qırmızı rəngdə bişirilmiş, əsasən qırmızı rəngdə anqoblanmış və cilalanmışdır.

Bu qrupa daxil olan Kiçiktəpə, Arzamaz təpəsi, Cinnitəpə yaşayış yerləri kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlarla öyrənilmişdir. Keramika məmulatının bir qrupu iri qum, yaxud daş ovuğu qatılmış gildən, digər qrupu isə bitki qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Eneolit abidələrinin bir qrupu Tovuzçay və Şamxorçay vadisində yerləşir. Bu abidələrin müəyyən hissəsi Ağstafaçay və Coqazçay hövzəsində toplanmışdır. Ağstafaçay və Coqazçayın qovşağında, Babadərviş adlandırılan yerdə bir neçə təpənin üzərində qədim mədəniyyət qalıqlarına rastlanmışdır. Təpələrin birində 500 kv.m sahədə aparılan qazıntılar zamanı Eneolit mədəniyyətinin qalıqları aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerində dörd qazma tipli ev aşkar olunmuşdur. Onların üçünün diametri 4 m-ə yaxın, dərinliyi isə 0,8 m olmuşdur. Qazmalardan birinin diametri 2,5 m olmuşdur. Qazmaların hamısı Eneolit dövrünə aid maddimədəniyyət qalıqları ilə dolmuşdur. Tədqiqat zamanı Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı, dən daşları, oraq dişləri və digər əmək alətləri tapılmışdır. Keramika məmulatı Eneolit dövrü üçün xarakterikdir. Bəzi keramika məmulatı bitki qarışığı olan gildən hazırlanmış, bəzilərinin oturacağına hörmə işləri saxlanmışdır. Babadərvişdə ağzının kənarı içəriyə doğru batıq qablar da aşkar olunmuşdur. Belə qablara Kürün orta axarlarında olduqca az rastlanır.

Eneolit dövrünə aid Qanlıtöyrə, Qurbantəpəsi, Yataqyeri, Hüseyinqulutəpəsi, Göytəpə, Keçili və digər yaşayış yerləri kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlarla öyrənilmişdir. Bu yaşayış yerlərində dairəvi, yaxud düzbucaqlı evlərin qalıqlarına rastlanmışdır. Keramika məmulatı başlıca olaraq iki qrupa ayrılır. Birinci qrup qum qarışıq gildən, ikinci qrup isə bitki qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Bu abidələrdən yalnız Keçilidə 70 kv.m sahədə, Rus təpəsində isə 30 kv.m sahədə qazıntı aparılmışdır. Mentejtəpəsi yaşayış yerində heç bir qarışığı olmayan gildən hazırlanmış qablar da aşkar olunmuşdur. Bu qrupa daxil olan qabların biri daraqvari alətlə çəkilmiş paralel xətlərlə və düyməşəkilli yapmalarla naxışlanmışdır. Son zamanlar aparılan araşdırmalar zamanı Şomutəpə mədəniyyəti arealına daxil olan Böyük Kəsik və Poylu yaşayış yerləri, Soyuq Bulaq, Kavtusxevi, Seyidli, Dübəndi kurqanları aşkar edilmişdir. Yeni aşkar olunan abidələr Eneolit mədəniyyəti ilə Erkən Tunc dövrü mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycanın Eneolit abidələrinin müəyyən qrupu Kültəpə mədəniyyəti adlandırılmışdır. Bu mədəniyyət Naxçıvanı, Urmiya hövzəsini, Mil-Muğan düzlərini əhatə etmişdir. Bu mədəniyyət öz adını Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpə yaşayış yerinin adından götürmüşdür. Naxçıvanda bu dövrə aid I Kültəpə, Sədərək, Xalac, Ərəbyengicə, Ovçulartəpəsi və digər abidələr qeydə alınmışdır.* I Kültəpə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini izləməyə imkan vermişdir. Naxçıvanın Eneolit mədəniyyəti Urmiya hövzəsi və Mesopotamiyanın qədim mədəniyyətləri ilə iqtisadi mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir. Eneolit mədəniyyətinin təşəkkülündə Ubeyd tayfalarının xüsusilə böyük rolu olmuşdur. Arxeoloji abidələrinin tədqiqi nəticəsində Ubeyd tayfalarının Azərbaycan ərazisində yayılması ilə bağlı xeyli

maddi dəlil ortaya çıxarılmışdır. Urmiya hövzəsində yayılan Eneolit dövrünə aid boyalı keramikanın Şimali Ubeydin lokal variantı olması, Urmiya hövzəsinin qədim əkinçilik

* V.Baxşəliyev, Catherine Marro, Səfər Aşurov- “Ovçulartəpəsi”, Bakı; Elm, 2010, 154 səh.

mədəniyyətinin formalaşmasında Şimali Mesopotamiyadan gələn tayfaların müəyyən rol oynadığını təsdiq edir. Ubeyd tayfaları Urmiya hövzəsindən bir neçə istiqamətdə Azərbaycan ərazisinə yayılmışdır. Şübhəsiz ki, bu miqrasiyalar Naxçıvanı da əhatə etmişdir. I Kültəpənin erkən mərhələsində meydana gələn düzbucaqlı evlər Əliköməktəpə və İlanlıtəpənin bənzər tikintiləri kimi Urmiya hövzəsinin qədim arxitekturası ilə bağlıdır. Neolit və Eneolit dövrünə aid düzbucaqlı tikintilərə Urmiya hövzəsində Hacı-Firuz, Yanıqtəpə və Göytəpədə rastlanmışdır. Keramika məmulatı və əmək alətlərinin bənzərliyi I Kültəpə, Pijdəlitəpə, Göytəpə, Tilkitəpə kimi abidələrin eyni mədəni rayona daxil olduğunu göstərir. I Kültəpənin Eneolit mədəniyyətinin Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlılığı boyalı keramika və arxasıüstə uzadılmış skeletlərin aşkar olunması ilə də təsdiq olunur. Belə qəbirlər I Kültəpədə 20,8 m dərinlikdən başlayaraq müxtəlif dövrlərə aid tikinti qatlarından aşkar edilmişdir. Bu qəbirlərin birindən Mesopotamiyadan gətirildiyi təsdiq edilən boyalı çölmək aşkar olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Ubeyd mədəniyyəti protoşumerlərə və şumerlərə aid edilmişdir. Şumer dili hindavropa dilləri ilə qohum olmamış, onun türk dilləri ilə bağlı olmasına dair inkaredilməz dəlillər aşkar olunmuşdur. Bu mədəniyyət üçün xarakterik olan arxasıüstə uzadılmış skeletlərin Mesopotamiyada yayılması şumerlərin gəlişi ilə əlaqələndirilir. I Kültəpədən aşkar olunmuş skeletlərin tədqiqi onların antropoloji cəhətdən müasir Azərbaycanlılarla bənzər olduğunu göstərmişdir. Mesopotamiya mənşəli boyalı keramikanın yalnız iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində deyil, müəyyən əhali qrupunun, daha doğrusu, şumerlərin Naxçıvan ərazisinə yayılması nəticəsində gətirildiyini söyləmək olar. Arxasıüstə uzadılmış qəbirlərin I Kültəpənin müxtəlif tikinti qatlarından aşkar olunması bu tayfaların Naxçıvanda uzun müddət məskunlaşdığını təsdiq edən faktlardan biridir. Mesopotamiya sivilizasiyasının müəyyən nailiyyətlərinin mənimsənilməsi iqtisadiyyatın inkişafına, əhalinin daha geniş ərazilərə yayılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın cənub rayonları, o cümlədən I Kültəpə üçün xarakterik olan samanlı keramikanın Cənubi Qafqaz abidələrində yayılması qədim tayfaların cənubdan şimala doğru hərəkəti ilə bağlı olmuşdur. Urmiya hövzəsi və Naxçıvan üçün xarakterik olan Eneolit mədəniyyətinin indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Mahaltəpə, Xatunax, Texut, Kültəpə və digər abidələrdə izlənilməsi onların vahid etnik-mədəni rayona daxil olduğunu təsdiq edir. Eneolit dövründə Naxçıvanın qədim sakinləri əsasən oturaq həyat sürmüş, dördkünc və dairəvi formalı evlərdə yaşamışlar.

Evlərin döşəməsi saman qarışıq gillə suvanmış, onların qızdırılmasında dördkünc və dairəvi formalı sobalardan istifadə edilmişdir. XII tikinti qatında aşkar olunan tapıntılar yaşayış binalarının yaxınlığında qurulan mətbəx ocaqlarından da istifadə edildiyini göstərir. I Kültəpənin tədqiqi Eneolit evlərinin sadə daxili interyerə malik olduğunu göstərir. Evlərin içərisində və onların ətrafında təsərrüfat məqsədilə istifadə olunan müxtəlif qurğular olmuşdur. Ərzaq ehtiyatı taxıl quyularında, yaxud təsərrüfat küplərində saxlanmışdır. Evlərin həyətinə və təsərrüfat tikintilərinin ətrafında daş döşəmələrdən istifadə edilmişdir ki, bu da Eneolit tayfalarının dövrünə görə yüksək mədəni həyat səviyyəsinə malik olduğunu təsdiq edir. I Kültəpənin VIII tikinti qatında

aşkar olunan tikinti qalıqları, ritual məqsədlə istifadə olunan ocaqlar ev kultunun varlığını, yaşayış yerində ziyarətgahların olduğunu göstərir. Ön Asiya, o cümlədən Şərqi Anadolunun Neolit və Eneolit mədəniyyətləri üçün xarakterik olan ev ziyarətgahlarının interyeri yaşayış evlərindən o qədər də fərqlənməmişdir. Naxçıvan ərazisinin yumşaq və mülayim iqlimi, bu ərazinin yabanı bitən yumşaq buğda, bərk buğda, covdarla zəngin olması əkinçilik mədəniyyətinin erkən meydana gəlib inkişaf etməsi üçün şərait yaratmışdır. I Kültəpədən aşkar olunmuş yumşaq buğda (*Triticum sativum*), şarşəkilli buğda (*Triticum steriocoicum*), cırtan buğda (*Triticum compactum* Hest), qılcıqsız arpa (*Hordeum Sativum*), butılkaşəkilli arpa (*Hordeum Lagun culiforme*) növləri əkinçiliyin müəyyən inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əkinçiliklə bağlı əmək alətlərinin, xüsusilə toxalar, dən daşları, sürtkəclər, həvənglər, dəstələr və digər alətlərin aşkar olunması əkinçilik məhsullarının yaşayış yerində emal olunduğunu təsdiq edir. Əkinçilik mədəniyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsi həmçinin buynuzdan hazırlanmış orağ çərçivəsi və çoxsaylı orağ dişləri ilə də sübut olunur. Orağ dişləri və bıçaq şəkilli alətlər həm yaşayış evlərindən, həm də qəbir abidələrindən aşkar olunmuşdur. Çoxsaylı əmək alətləri və becərilən bitkilərin çeşidləri Naxçıvanda əkinçiliyin başlanğıc mərhələdə olmadığını təsdiq edir. Yaşayış yerlərinin çay kənarlarında, əlverişli mövqələrdə yerləşməsi nəinki dəmyə, həm də suvarma əkinçiliyi üçün əlverişli olmuşdur. Şübhəsiz ki, Eneolit dövründə əmək alətləri kifayət qədər təkmil olmadığından geniş əraziləri mənimsəmək və suvarma əkinçiliyini inkişaf etdirmək mümkün olmamışdır. Kültəpənin Eneolit təbəqəsindən həm yabanı, həm də mədəni taxıl dənələrinin tapılması Naxçıvanın Cənubi Qafqazda dənli bitkilərin becəriləndiyi ilk ocaqlardan biri olduğunu göstərir. Eneolit dövründə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri də maldarlıq olmuşdur. Aşkar olunan sümük qalıqlarının analizi iribuynuzlu maldarlığın təsərrüfatda əsas yer tutduğunu göstərir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu dövrdə iqlimin mülayim və rütubətli olması iribuynuzlu maldarlıq üçün daha əlverişli şərait yaratmışdır. Naxçıvanda yerləşən qədim tayfaların mədəni inkişafını göstərən faktlardan biri də metallurgiyanın meydana gəlməsi və inkişafıdır. I Kültəpənin Eneolit təbəqəsindən mis külçəsindən hazırlanmış əmək aləti aşkar olunmamışdır. Ehtimal ki, bu dövrdə metal yüksək qiymətləndirildiyi üçün təkrar emal olunmuşdur. Bu isə metal əşyaların az tapılmasının əsas səbəblərindən biridir. Lakin I Kültəpədən aşkar olunmuş metal əşyaların tədqiqi Eneolit dövründə iqtisadi tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu sübut edir. Eneolit dövrü metal əşyaların hazırlanmasında istifadə olunan ərintiləri üç tipə bölmək olar. Birinci tipə təmiz misdən, ikinci tipə mis-arsen ərintisindən hazırlanan əşyalar daxildir. Üçüncü tip mis-arsen-nikel ərintisi ilə təmsil edilmişdir. Məlum olduğu kimi, mis-nikel ərintiləri Yaxın Şərq ölkələri üçün xarakterik olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Cənubi Qafqazın nikel qarışığı olan əşyaları, ya idxal olunmuş, ya da idxal olunmuş metal əsasında hazırlanmışdır. Azərbaycanın Eneolit yaşayış yerləri üçün sıx tikilmiş təsərrüfat məişət kompleksləri xarakterikdir. Bu komplekslər içərisində ocaq olan yaşayış evləri, ərzaq saxlamaq üçün anbar və həyətdən ibarət olmuşdur. Bəzən onlar birbirindən kərpic divarlar vasitəsi ilə ayrılmışdır. Bu komplekslər sosial- iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində meydana gələn cüt nikaha əsaslanan ailəyə məxsus olmuşdur. Hər təsərrüfat məişət kompleksində əmək alətlərinin, ocaq və gil qabların aşkar olunması cüt nikaha əsaslanan ailənin istehsalda müəyyən rol oynadığını və cəmiyyətin əsasını təşkil etdiyini göstərir. II Kültəpədəki böyük evlərin və Əliköməktəpədəki çoxotaqlı evlərin böyük ailələr üçün nəzərdə tutulduğu ehtimal

olunsa da, Eneolit dövrünün ayrıca təsərrüfat məişət kompleksi təşkil edən kiçik həcmli evlər haqqında bunu demək olmaz. Bu dövrdə cəmiyyətdə qadınların müəyyən rolu olsa da ailənin başında kişi durmuşdur. I Kültəpə, Çalağantəpə və Əliköməktəpəsindəki qəbir abidələrinin tədqiqi cəmiyyətdə müəyyən sosial bərabərsizliyin olduğunu da deməyə imkan verir. Polvtəpə (sahəsi 3 ha) və Xumtəpə (sahəsi 5 ha) kimi iri həcmli yaşayış yerləri bu tip yaşayış yerlərinin bir-birinə qohum olan qəbilə məskənlərindən ibarət olduğunu və ağsaqqallar şurası vasitəsi ilə idarə olunduğunu deməyə imkan verir.

Erkən əkinçilik məskənlərindən xüsusi cins daşlardan hazırlanmış əsa başlıqları onların hakimiyyət rəmzi kimi qəbilə rəhbərlərinə aid olduğunu göstərir. Eneolit dövrü sakinləri əkinçilik, maldarlıq və ev sənətkarlığının müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuşlar. Azərbaycanın Eneolit abidələrinin araşdırılması göstərir ki, bu dövrdə əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq olmuşdur. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Azərbaycan erkən əkinçilik mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycan yabanı və mədəni buğda növlərinin, xüsusilə Tr. Aestivum, Tr. Durum və Tr. Turgidum növlərinin vətəni olmuşdur. Arxeoloji abidələrin tədqiqi zamanı aşkar olunan müxtəlif taxıl növləri və əmək alətləri əkinçilik mədəniyyətinin geniş inkişaf etdiyini təsdiq edir. Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi, Çalağantəpə və digər yaşayış yerlərinin tədqiqi zamanı Tr. Aestivum, Tr. Turgidum, Tr. Durum Dest, Hord pollidium, Hord dicticum, Tr. Compactum Hest və s. taxıl cinsləri tapılmışdır. Daşdan və sümükdən hazırlanmış toxalar bu dövrdə toxa əkinçiliyinin inkişaf etdiyini göstərir. Eneolit dövründə iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri maldarlıq olmuşdur. Maldarlığın inkişafı başlıca olaraq osteoloji materialların analizi ilə müəyyən edilmişdir. Şomutəpə, Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi və Babadərvişdə xırdabuynuzlu heyvanlar iribuynuzlulara nisbətən üstünlük təşkil etmişdir. Lakin Əliköməktəpəsində üstünlük iribuynuzlu heyvanlara məxsus olmuşdur. Bu dövrdə dulusçuluq, toxuculuq, daşıqlama, sümükişləmə, metallurgiya və metalışləmə kimi sənət sahələri də inkişaf etmişdir. Eneolit abidələrindən aşkar olunan metal əşyaların böyük bir qisminin tərkibində xeyli miqdarda mərgümüş qarışığına rastlanmışdır. Tədqiqatçılar bu qarışıqın xəlitəyə süni yolla qatıldığını qeyd etmişlər ki, bu da Eneolit dövründə tunc metallurgiyasının əsasının qoyulduğunu göstərir. Yaşayış yerlərinin tədqiqinə əsasən demək olar ki, bu dövrdə cüt nikaha əsaslanan ailə cəmiyyətin əsasını təşkil etmişdir. Eneolit dövrünün insanlarında axirət dünyasına, ev heyvanlarına və səma cisimlərinə inam mövcud olmuş, məhsuldarlığın təmin edilməsi üçün müxtəlif mərasimlər icra olunmuşdur. Eneolit dövründə məhsuldarlığın təmin edilməsi, yağış yağdırılması ilə bağlı müəyyən ayinlər keçirilmiş, ulu əcdada, astral cisimlərə və heyvanlara sitayiş edilmişdir. Gil qadın fiqurları da insanların ideoloji təsəvvürləri haqqında müəyyən məlumat verir. Qarğalartəpəsindən aşkar olunan qadın fiqurunun sinəsində çəkilən sünbülşəkilli cızma ornament tədqiqatçıların fikrinə görə, həyat ağacını simvolizə etmişdir. Onun çiyinə tökülmüş saçları dalğalı xətlərlə ifadə edilmişdir. Yağış çağırma ilə bağlı ayinin qalıqlarına Qarğalartəpəsi yaşayış yerində də rastlanmışdır.

Şomutəpə yaşayış məskənində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar

Eneolit dövrü e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edir. Bu dövrdə mis emalının və metalışləmənin əsası qoyulmuşdur. Azərbaycanın mis yataqları ilə zəngin olması və bu ərazidə mis külçəsinə rastlanması mis emalının erkən meydana gəlməsi və inkişafı üçün

şərait yaratmışdır. Eneolit dövründə iqtisadiyyatın inkişafı əhali artımına səbəb olmuş, yaşayış üçün əlverişli olan yeni ərazilər məskunlaşdırılmışdır.

Azərbaycanda eneolit dövrünün öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətli ərazilər Kür çayı boyu torpaqlar, Respublikanın qərb əraziləridir ki, əsasən Qazax-Ağstafa rayonlarını əhatə edir. Ağstafa rayonu Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb hissəsində Böyük və Kiçik Qafqaz sıra dağlarının arasında, Gəncə-Qazax maili düzənliyində yerləşir. Əlverişli təbii-coğrafi mövqedə yerləşən rayon təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazda ən qədim insan məskənlərindən biridir. Tədqiqatçıların fikrincə Azərbaycanın təbii-coğrafi mühiti, relyefi, ən azı üç milyon il bundan əvvəl formalaşmış və ən qədim insanın yaranması, formalaşması üçün əlverişli şərait olubdur. Ərazidən tapılan qədim paleolit abidələri bu bölgənin insanın əmələ gəlməsi regionlarından olmasını təsdiqləyir. Töyrətəpə, Şomutəpə, Qarğalar təpəsi və s. bu kimi qədim yaşayış məskənlərində aparılmış arxeoloji araşdırmalar e.ə. VI-V minilliyi əhatə edən bir dövrdə əkinçiliyin, maldarlığın inkişaf etməsini, oturaq həyat tərzinin formalaşmasını və misdən soyuq döymə üsulla müxtəlif əşya və bəzəklərin düzəldiyini aşkar etmişdir. Hazırda rayonun Aşağı Göyçəli kəndi ərazisində neolit-tunc dövrünü əhatə edən Töyrətəpə yaşayış yeri, Dağ Kəsəmən kəndi ərazisində tunc-ilk dəmir dövrünə aid olan qədim yaşayış yeri və qəbiristanlıq (Çoban daşı) kimi dünya əhəmiyyətli abidələr mövcuddur. Rayonun ərazisindən keçən Kür çayının Ağstafaçay və Həsənsu kimi qolları da Ağstafa rayonunun hüduqlarındadır. Həsənsu abidəsindəki qazıntılara qədər Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda ən qədim əkinçilik mədəniyyəti hələ keçən əsrin 60-cı illərində Ağstafa rayonu ərazisində öyrənilmiş Şomutəpə və onunla eyni qəbildən olan abidələri özündə birləşdirən Şomutəpə arxeoloji mədəniyyəti hesab edilirdi. Keramika ilə müşayiət edilən bu abidələrin memarlığı dairəvi planlı tikililərdən ibarətdir. Həsənsu yaşayış yerində mədəni təbəqənin üst qatı Şomutəpə mədəniyyətinə aid olub keramika ilə müşayiət olunur və bu qatdakı bütün tikililər Şomutəpədə olduğu kimi dairəvi planlıdır. Həsənsu abidəsindəki qazıntıların mühüm nəticəsi ondan ibarətdir ki, burada alt qatda keramika məmulatı aşkar edilməmişdir və buradakı tikililər düzbucaqlı plana malikdir. Bununla yanaşı, alt qatda erkən əkinçilik məmulatları ilə birgə daha qədim dövrlərin - mezolit və erkən neolit dövrlərinin daş məmulatının xüsusiyyətlərini özündə saxlamış əmək alətləri aşkar edilmişdir. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda, o cümlədən, Cənubi Qafqazda bu günədək elmə məlum olmayan, erkən əkinçiliyə aid keramikayaqədərki neolit mədəniyyəti mövcud olmuş və keramika mərhələsinə aid Şomutəpə mədəniyyəti məhz bu mədəniyyətin bazasında meydana çıxmışdır.

Eneolit dövrünün memarlığı, onun müxtəlif təsərrüfat sahələri, gil və digər məişət əşyaları haqqında daha geniş təsəvvür yaradan abidələrdən biri də Şomutəpə yaşayış yeridir.

Ümumi sahəsi 0,5 ha bir qədər çox olan oval formalı bu abidədə iki mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır. Onun I alt təbəqəsi Eneolit, II alt təbəqəsi isə son Tunc dövrünə aiddir. Eneolit dövrü təbəqəsinin qalınlığı 1,5 m-dir. Bu təbəqədə sahəsi 400 km-ə yaxın dairəvi yaşayış binası və xeyli təsərrüfat tikililəri aşkar olunmuşdur. Binalar müxtəlif ölçülü (50-55x22-25x8; 26x16x9 sm) çiy kərpiclə tikilmişdir. Bir-birinə gil məhlulla bərkidilmiş kərpic hörüklərinin diametri 3 m-ə çatır. Onlar yarımoval formada (0,5x0,5 m ölçüdə) düzəldilmişdir. Ocaqlar otaqda divar dibində yerləşir və üstləri ellips formada örtülmüşdür. Yaşayış evlərində tüstü bacası qoyulmuşdur. Otaqların bəzilərində divar dibində bişirilməmiş gil qablar vardır. Tədqiqatçıların

fikrincə, bu qablar dini xarakter daşıyır və onlarda sönməyən, daimi od saxlanmışdır.

Şomutəpədən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları, onun sakinlərinin oturaq həyatı və təsərrüfat həyatı haqqında ətraflı təsəvvür yaradır. Burada tapılan müxtəlif buğda qalıqları, sümükdən və buynuzdan hazırlanmış toxalar, daş dişli oraqlar və s. əkinçilik mədəniyyətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Müxtəlif heyvanlara məxsus osteoloji qalıqlar isə Şomutəpə sakinlərinin inkişaf etmiş maldarlıqla məşğul olduqlarına sübutdur. Şomutəpədə əldə edilən nadir tapıntılardan biridə sümükdən hazırlanmış qadın fiqurudur. Bu tapıntı öz zəmanəsinin mənəvi aləmini öyrənmək baxımından qiymətlidir. Bundan əlavə Şomutəpədən gildən hazırlanmış insan fiquru da tapılmışdır. Eneolit dövrünə aid oturmuş vəziyyətdə təsvir olunan gil qadın fiquru Qarğalar təpəsindən tapılmışdır.

Eneolit dövrü dövrü abidələrindən tapılmış arxeoloji materiallar maldarlıqda qaramala nisbətən davarın (qoyun, keçi və s.), həmçinin cütdırnaqlılardan donuzun daha geniş yayıldığını göstərir. Ovçuluqda maral və qaban ovu üstün olmuşdur. əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq sapanddan silah kimi istifadə edilmişdir. Sapanda qoyub atmaq üçün yumra daşlardan əlavə gildən də istifadə edilmişdir. Demək olar ki, bütün düşərgələrdən sapand daşları tapılmışdır. Təkcə Şomutəpədə bir otağın yanında 155 sapand daşı əldə edilmişdir. Eneolit dövrü abidələrindən toplanmış maddi-mədəniyyət qalıqları içərisində daş, sümük və gildən hazırlanmış cürbəcür məişət əşyaları çoxluq təşkil edir.

Tapılan zəngin əmək alətləri göstərir ki, bütün iri yaşayış məskənləri yanında sənətkar emalatxanalara mövcud olmuşdur. Ustalıqla hazırlanmış dən daşları, həvəngdəstə, balta, müxtəlif dəstəklər, toppuz, iskənə, zindan daşı, cilalı daşlar və s. əmək alətləri məhz həmin emalatxanalarda düzəldilə bilirdi.

Azərbaycanın Eneolit dövrünə aid abidələrinin müəyyən hissəsi Şomutəpə mədəniyyətinə aid edilmişdir. Bu abidələrin bir qrupu Kür çayının orta axarında Gəncə-Qazax düzənliyində, xüsusilə Ağstafa və Həsənsu çaylarının hövzəsində yerləşir. Başlanğıcını dağlardan götürən Həsənsu Yuxarı Göyçəli kəndi yaxınlığında düzənliyə çıxaraq vaxtilə müxtəlif şaxələyə ayrılmış, əkinçiliyin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Bu hövzənin əkinçilik üçün əlverişli olması Şomutəpə, Töyrətəpə, Cinnitəpə, Arzamas təpəsi və digər yaşayış yerlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ağstafaçay və Həsənsu vadisində həyat Eneolit dövründə kəsilmiş və yalnız Son Tunc dövründə bərpa olunmuşdur. Bu qrupun geniş öyrənilmiş abidələrindən biri Şomutəpə yaşayış yeridir. Azərbaycanın şimalında formalaşan Eneolit mədəniyyəti bu abidənin adı ilə bağlıdır. Ağstafaçay dəmir yol stansiyasının şərqində yerləşən yaşayış yerində 1961-1964-cü illərdə 400 kv.m sahədə tədqiqat aparılmışdır. Şomutəpənin məişət-təsərrüfat tikintiləri eyni tikinti qatına aiddir. Araşdırmalar göstərir ki, uçub tökülən binalar tez-tez təmir olunmuşdur. Şomutəpə sakinləri bir sıra çiy kərpicdən tikilmiş dairəvi formalı evlərdə yaşamışlar. Evlərin divarları bəzən silindrik olmuş, bəzən isə yuxarıya doğru yığılmışdır. Tavan döşəməyə basdırılan xüsusi dirəklə saxlanmışdır. Evlərin bir, bəzən isə iki girişi olmuşdur. Evləri qızdırmaq üçün istifadə edilən ocaqlar divarların dibində yerləşdirilmişdir. Yaşayış binalarının diametri ən çox 3,7 m olmuşdur. Ocaqlar bəzən də həyətdə olmuşdur. Şomutəpənin təsərrüfat binaları da yaşayış evləri kimi dairəvi planlı olmuşdur. Yaşayış evlərinə bitişik olan təsərrüfat binaları bir həyətin ətrafında yerləşmişdir. Bir sözlə, Şomutəpə yaşayış yeri müəyyən ailələrə məxsus olan ayrıca təsərrüfat-məişət komplekslərinin məcmuyundan ibarət olmuşdur. Diametri 3 m

olan binalardan yalnız biri yarımqazma tipli olmuşdur. Onun içərisinə girmək üçün xüsusi pilləkən düzəldilmişdir. Şomutəpə yaşayış yerindən taxıl dənələri, daşdan və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri, o cümlədən dən daşları, oraq dişləri, sümükdən oraq çərçivəsi, toxalar, sümükdən hazırlanmış qadın fiquru aşkar olunmuşdur. Keramika məmulatı qum qarışıq gildən hazırlanmış, bəzən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Şomutəpədə dördkünc formalı dulus küresinin qalıqlarına, bəzi evlərin həyatında isə təsərrüfat quyularına rastlanmışdır.

Şomutəpənin və Töyrətəpənin alt qatının gil qabları Aşağı Şilovdan düz oturacaqlı, bankavari keramika ilə oxşardır. Gürcüstanın Borçalı ərazisindəki Şulaveri abidəsindən tapılmış gil qablar da Şomutəpə, Töyrətəpənin alt təbəqəsinin gil qabları ilə oxşardır və onlar tədqiqatçı tərəfindən Neolit dövrünə aid edilmişdir.* Şomutəpədə C14 analizi e.ə. VI minilliyin II yarısı (5560+701E-631) tarixi vermiş və Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyəti kimi tanınmışdır. Şomutəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi əlamətlərdən biri sümük toxalar əgər doğrudan daş məmulatı toxadırsa, onda onlar yalnız elə Neolit dövrünün əkinçiliyi üçün yararlı ola bilməz. Bu cür toxalar vasitəsilə əkin üçün işlənmiş torpaqdan alınan məhsulun az olub, il boyu qəbilənin taxıl məhsuluna olan tələbatını ödəyə bilməz, onunla izafi məhsul ehtiyatı əldə etmək mümkün olmazdı. Qab istehsalında saman qarışıqlı qab nümunələrinin azlığı daş məmulatı əkinçiliyin ilk meydana çıxdığı mərhələ - Neolit dövrü olmasıyla izah oluna bilər. Eyni fikri Şomutəpə orağına da aid etmək olar. Şomutəpə orağı tipli əsası maral buyuzundan yığıma dişli oraq (uzunluğu 25 sm) Kültəpədə 22,1 m dərinlikdən və Anadolunun cənubundakı Hacılardan tapılmışdır. Hacılar abidəsi e.ə. VI minilliyin ikinci yarısına aiddir.

Ümumiyyətlə, Şomutəpə yaşayış məskəni Azərbaycanda eneolit dövrünün öyrənilməsi baxımından digər eneolit abidələri içərisində ən əhəmiyyətli və geniş tədqiq olunmuş abidələrdəndir. Şomutəpə eneolit dövrü yaşayış yerində tapılmış əmək alətləri, bəzək əşyaları, gil və sümükdən hazırlanmış insan fiqurları, ovçuluq silahları və s. maddi-mədəniyyət qalıqları eneolit dövründə Azərbaycanda qədim insanların məişət və təsərrüfat həyatını, mənəvi aləmini, dini görüşlərini və ictimai münasibətləri öyrənməyə daha geniş imkanlar verir. Şomutəpə eneolit dövrü yaşayış məskənin tədqiq olunub, öyrənilməsində İ.Nərimanovun, H.Kəsəmənlinin, V.Baxşəliyevin, S.Qazıyevin və R.M.Vahidovun xüsusi əməyi olmuşdur. Onların bu sahədə apardıqları arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan arxeologiya elminin əldə etmiş olduğu ən önəmli uğurlardandır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanda aşkar olunan arxeoloji abidələr ən qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrdə bu ərazidə baş verən sosial-iqtisadi dəyişiklikləri izləməyə imkan verir. Paleolit dövrünə aid abidələrdə, xüsusilə Azıx mağarasında aparılan araşdırmalar Azərbaycanın ilk insanların məskən saldığı əsas ərazilərdən biri olduğunu təsdiq edir. Qədim insanların Azərbaycanda məskən salmasını şərtləndirən əsas amillər bu regionun təbii mağaralarla zəngin olması və əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olmasıdır.

Azıx mağarasının X-VII təbəqələrində aşkar olunan əmək alətləri Quruçay mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini və əmək alətlərinin işlənmə texnikasında meydana gələn dəyişikliyi ardıcılıqla izləməyə imkan verir. Quruçay mədəniyyətinin yenilikləri

* Kiquradze, 1976

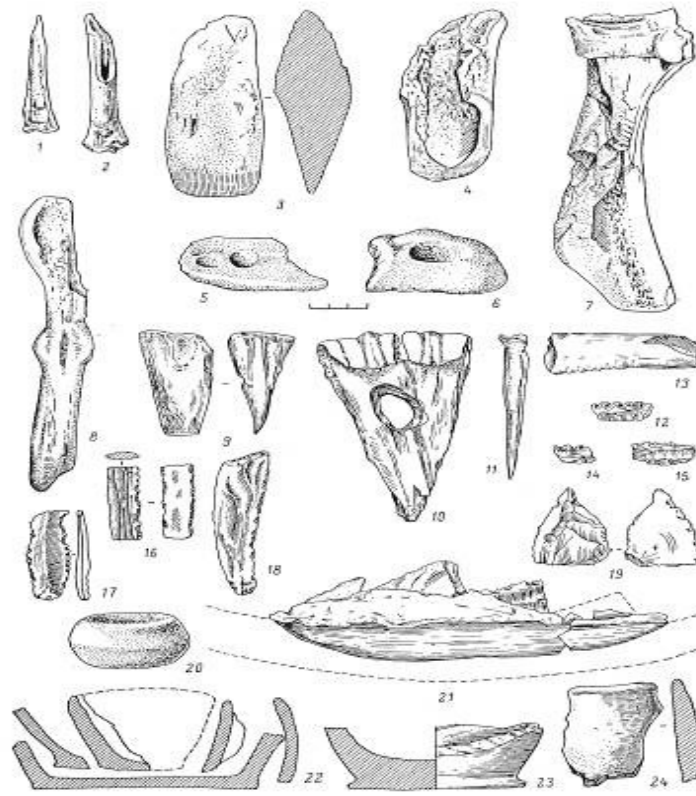
* Nərimanov, 1964, 1965.

Aşel dövründə inkişaf etdirilmiş, daşdan qoparılmış qəlpələrdən istifadə olunmaqla daha təkmil alətlər yaradılmışdır. Bu dövrdə insanlar odla tanış olmuş, tikinti vərdişlərinə yiyələnmişlər. Azıx mağarasında Aşel təbəqəsinə aid gizlin guşəsində aşkar olunan ayı kəllələri və onlar üzərindəki cizgilər dini inancların meydana çıxdığını təsdiq edir. Orta Paleolit dövründə daşın işlənmə texnikasında xeyli dəyişiklik olmuş, piramidal nukleuslardan, levallua itiucularından və nazik bıçaqşəkilli lövhələrdən istifadə olunmuşdur. Tağlar mağarasında aparılan araşdırmalar Orta Paleolit dövrünün inkişaf mərhələlərini ardıcılıqla izləməyə imkan vermişdir. Tağlar mağarasında əmək alətləri çaxmaqdaşından hazırlanmış, retuşdan istifadə olunmuşdur. Üst Paleolit dövründə daşın işlənmə texnikası daha da təkmilləşmiş, prizmatik nukleus və basma retuşdan istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə əmək alətlərinin əksəriyyəti bıçaqşəkilli lövhələrdən hazırlanmışdır. İnsanlar mağaralarla yanaşı qayaaltı sığınacaqlardan və qazma tipli evlərdən də istifadə etmişlər. Üst Paleolit dövründə ağıllı insan meydana çıxmış, cəmiyyətin sosial inkişafında xeyli dəyişiklik olmuş, qəbilə icması və tayfa formalaşmışdır. Üst Paleolit dövründə əmək alətlərinin hazırlanmasında əldə edilən nailiyyətlər Mezolit dövründə mikrolitlərin istehsalı üçün zəmin yaratmışdır. Mezolit dövrü başlıca olaraq Qobustan abidələri əsasında öyrənilmişdir. Bu dövrün mühüm yenilikləri qoşma alətlərin, ox və kamanın tətbiqi idi. Bu dövrdə ovçuluq insanların əsas məşğuliyyəti olmuş, mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyulmuşdur.

E.ə. VII-VI minillikləri əhatə edən Neolit dövründə insanlar daşın deşilməsi və cilalanması texnikasına, istehsal təsərrüfatına yiyələnmişlər. İnsanların istehsal fəaliyyətinin əsas sahəsi əkinçilik və maldarlıq olmuşdur. Bu dövrdə insanlar həmçinin dulusçuluq və toxuculuq kimi mühüm istehsal sahələrinə də yiyələnmişlər.

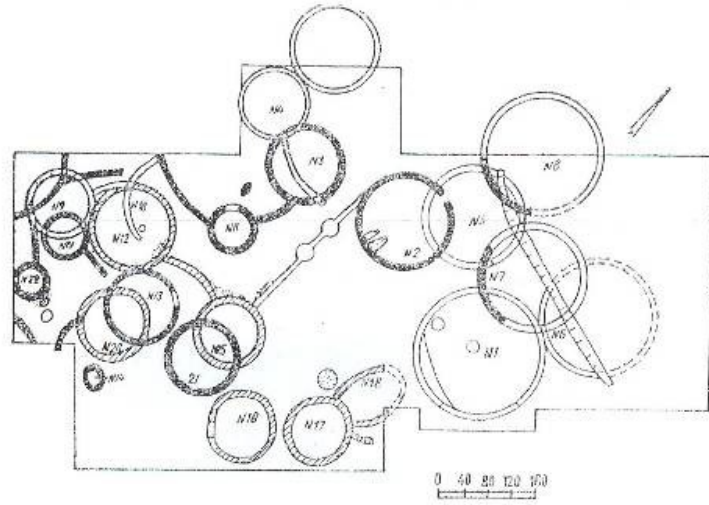
Azərbaycanda Eneolit mədəniyyəti Daş dövrünə nisbətən daha geniş öyrənilmişdir. Bu dövrdə mis emalı mənimsənilmişdir. Aparılan araşdırmalar Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini izləməyə imkan vermişdir. Azərbaycanın Eneolit mədəniyyəti Urmiya hövzəsi və Mesopotamiyanın qədim mədəniyyətləri ilə iqtisadi mədəni əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir. Eneolit mədəniyyətinin təşəkkülündə Ubeyd tayfalarının xüsusilə böyük rolu olmuşdur. Arxeoloji abidələrinin tədqiqi nəticəsində Ubeyd tayfalarının Azərbaycan ərazisində yayılması ilə bağlı xeyli maddi dəlil ortaya çıxarılmışdır. Urmiya hövzəsində yayılan Eneolit dövrünə aid boyalı keramikanın Şimali Ubeydin lokal variantı olması, Urmiya hövzəsinin qədim əkinçilik mədəniyyətinin formalaşmasında Şimali Mesopotamiyadan gələn tayfaların müəyyən rol oynadığını təsdiq edir. Ubeyd tayfaları Urmiya hövzəsindən bir neçə istiqamətdə Azərbaycan ərazisinə yayılmışdır. Eneolit mədəniyyətinin erkən mərhələsində meydana gələn düzbucaqlı evlər Əliköməktəpə və İlanlıtəpənin bənzər tikintiləri kimi Urmiya hövzəsinin qədim arxitekturası ilə bağlıdır. Neolit və Eneolit dövrünə aid düzbucaqlı tikintilərə Urmiya hövzəsində Hacı-Firuz, Yanıqtəpə və Göytəpədə rastlanılmışdır. Keramika məmulatı və əmək alətlərinin bənzərliyi I Kültəpə, Pijdəlitəpə, Göytəpə, Tilkitəpə kimi abidələrin eyni mədəni rayona daxil olduğunu göstərir. Azərbaycanın Eneolit abidələri xarakterik xüsusiyyətlərinə görə başlıca olaraq üç böyük qrupa bölünür. Özünəməxsus təsərrüfat kompleksləri və keramika məmulatı ilə fərqlənən bu

qruplar

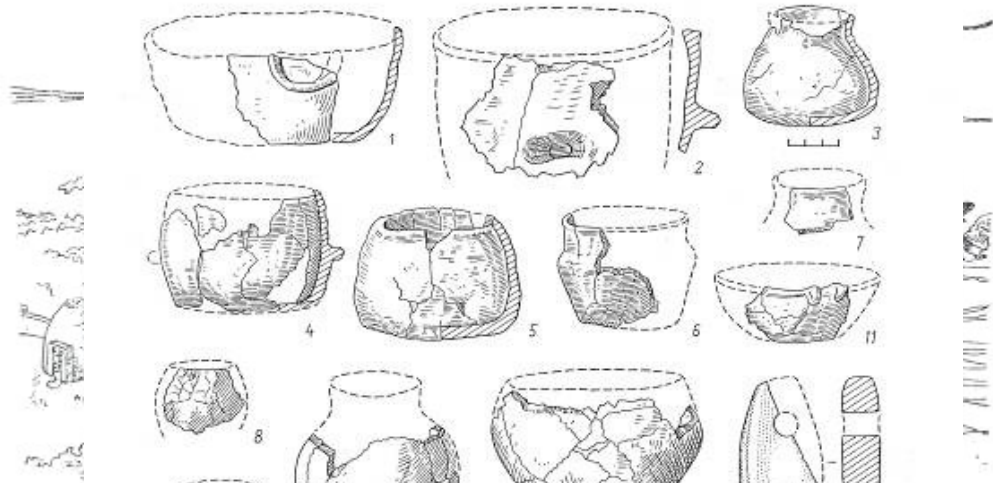

tədqiqatçılar tərəfindən Şomutəpə mədəniyyəti, Kültəpə mədəniyyəti və Dalmatəpə mədəniyyəti adlandırılmışdır.

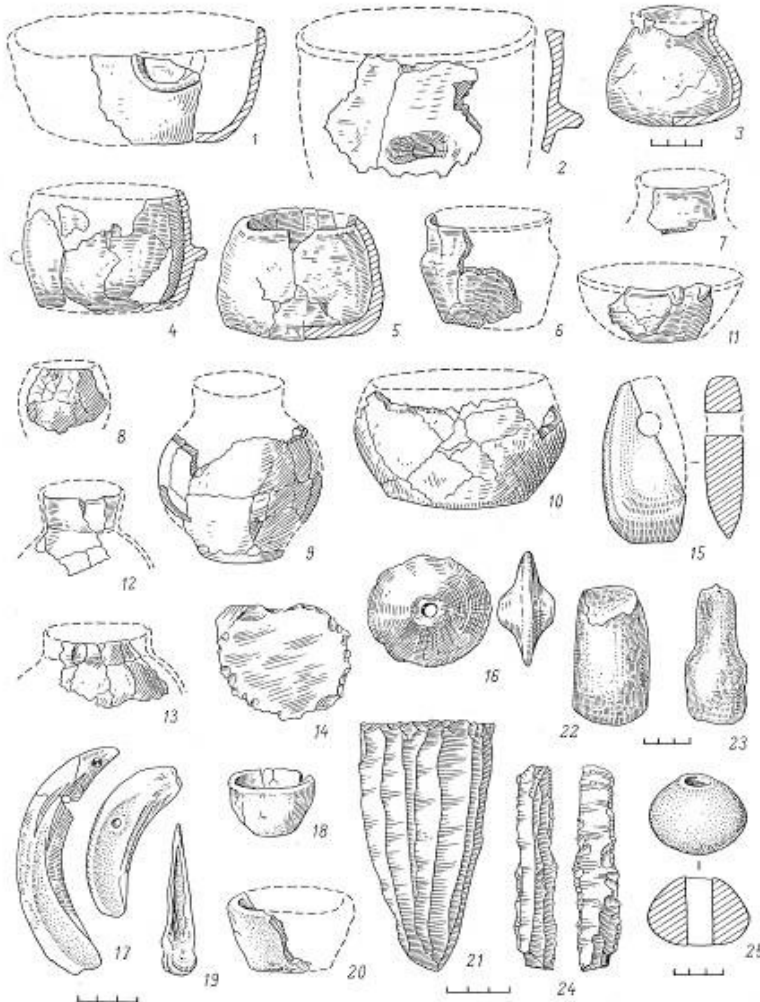
Şəkil 1. Şomutəpə, Töyrətəpə və Babadərviş yaşayış yerlərinin maddi-mədəniyyət nümunələri. 1-4, 7, 9-11, 13 - sümük alətlər; 8 – qadın fiquru; 5, 6, 12, 14-20 - daş əmək alətləri; 21 – oraq; 22-24 – keramika

Şəkil 2. Qarğalartəpəsi yaşayış yerindəki tikinti qalıqlarının planı

Şəkil 3. Şomutəpə yeri (D.Axundovun rekonstruksiyası)

yaşayış

Şəkil 4. I Kültərə yaşayış yerinin Eneolit təbəqəsi. 1-13, 16, 18, 20 - keramika; 14, 15, 21-25 – daş alətlər; 17-19 – sümük alətlər

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Vəli Baxşəliyev - Azərbaycan Arxeologiyası I cild, Bakı,2006, 239 səh.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası.Üç cilddə. II cild. Bakı, “Şərql-Qərb”, 2007, 384 səh.
3. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cilddə, I cild. Bakı, “Şərql-Qərb”, 2008, 448 səh.
4. Vəli Baxşəliyev, Catherine Marro, Səfər Aşurov - Ovçulartərəsi. Bakı, Elm, 2010, 154 səh.
5. Bünyatov T.Ə. - Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri. Bakı, Azərneşr, 1960.
6. Cəfərov Ə.Q. - Azərbaycan qədim insan məskənidir. Bakı, Azərneşr, 1989.
7. Hüseynov M.M. - Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1975.

8. Cəfərov Ə.Q - Azərbaycan ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biridir. Bakı, 2004.
9. Hüseynov M.M., İsmayılov C.S., Quliyev N.M. – Azərbaycan arxeoloji abidələri. Bakı, 1981.
10. Hüseynov M. - Uzaq daş dövrü. Bakı, Gənclik, 1973.
11. Göyüşov R. - Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, ADU, 1975, 164 səh.
12. İ.Nərimanov, H.Kəsəmənli - Şomutəpə arxeoloji tədqiqatları sənədləri.

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ -----	1
1. Azərbaycanda qədim və müasir yaşayış məskənləri haqqında məlumat-----	2
2. Azərbaycanın eneolit dövrü maddi mədəniyyət abidələri-----	11
3. Şomutəpə yaşayış məskənində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar-----	17
NƏTİCƏ -----	20
ŞƏKİLLƏR -----	22
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT -----	24

